

Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra

Erikas Juchnevičius

Istorijos studijų programa
Magistro darbas

**ARMIJOS KRAJOVOS VILNIAUS APYGARDA NACISTINĖS
OKUPACIJOS METAIS**

Darbo vadovas: dr. Arūnas Bubnys

Vilnius 2009

Turinys

ĮVADAS.....	3
1. ARMIJOS KRAJOVOS SUSIKURIMAS.....	8
1.1. Lenkų pagrindžio pradžia Vilniaus krašte.....	8
1.1.1. Ginkluotos kovos sąjungos Vilniaus apygarda.....	11
1.1.2. Ginkluotos kovos sąjungos Kauno apygardėlė.....	14
1.2. Armijos krajevios struktūra.....	14
1.2.1. Vyriausioji AK vadovybė Varšuvoje.....	15
1.2.2. Karo lauko teismai.....	16
1.2.3. Žvalgybos ir propagandos skyriai.....	17
1.2.4. Diversinės grupės.....	21
2. ARMIJOS KRAJOVOS VILNIAUS APYGARDA IR VOKIEČIAI.....	23
2.1. Vokiečių okupacinė politika Vilniaus krašte.....	23
2.1.1. Žmonių žudynės Vilniaus krašte.....	25
2.1.2. Svarbiausios lenkų karinio pagrindžio narių įkalinimo ir žudymo vietos.....	27
2.2. AK ginkluotas pasipriešinimas.....	29
2.2.1. AK mūšiai su vokiečiais ir kovos taktika.....	30
2.2.2. “Aušros vartų” operacija.....	32
2.3. Vokiečių bandymai susitarti su AK vadovybe.....	34
3. ARMIJOS KRAJOVOS VILNIAUS APYGARDA IR SSRS.....	37
3.1. Lenkijos – SSRS susitarimai ir diplomatinų ryšių nutraukimas.....	38
3.1.1. Lenkijos – SSRS diplomatiniai santykiai nacistinės okupacijos metu.....	38
3.1.2. Lenkų karininkų masinių kapaviečių atradymo Katynėje diplomatinė pasekmė..	40
3.2. Armijos krajevios santykiai su sovietų partizanais.....	41
3.2.1. Bandymai susitarti dėl bendros kovos prieš vokiečius	41
3.2.2. AK kovos su sovietų partizanais.....	43
4. ARMIJA KRAJOVA IR LIETUVIAI.....	47
4.1. Santykiai tarp lietuviškos Vilniaus krašto administracijos ir Armijos krajevios.....	49
4.1.1. Lietuvių policija ir AK.....	50
4.1.2. Gliškių ir Dubingių atvejais.....	52
4.2. Kova ir bandymai susitarti su Vietine rinktine.....	53
4.2.1. Vietinės rinktinės požiūris į Armijos krajevios dalinius Vilniaus krašte.....	54
4.2.2. LVR ir AK pagrindiniai mūšiai.....	56
IŠVADOS.....	59
SANTRUMPOS.....	61
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	62
PRIEDŲ SARAŠAS	
1 priedas – “Armijos krajevios” teritorinis suskirstymas.....	64
2 priedas - Karo komendanto potvarkis dėl laikinosios teisinės padėties sureguliuojimo Vilniaus karinėje apygardoje.....	65
3 priedas - Joniškių mūšio žemėlapis.....	67
4 priedas - Mūšio prie Mūrinės Ašmenėlės žemėlapis	68
5 priedas - Lietuvių ir lenkų santykių sureguliuojimas po karo.....	69
SANTRAUKA ANGLŲ KALBA (SUMMARY).....	70

ĮVADAS

Antrasis pasaulinis karas atnešė Lietuvai daug permainų. Valstybė atsidūrė tarp dviejų kariaujančių jėgų – SSRS ir Vokietijos, iš kurių abi norėjo Lietuvą užvaldyti. Iš to sekė sovietų, vėliau vokiečių ir vėl sovietų okupacijos. Išskirus sovietų ir vokiečių kariuomenių judėjimą per Lietuvą, šalyje veikė taip pat Lenkijos ginkluotosios pajėgos – pagrindinė lenkų kariuomenė “Armija krajova” (toliau AK). Tuo metu Vilniuje ir taip vadinamame Vilniaus krašte gyveno įvairių tautybių gyventojai: lenkai, žydai, baltarusiai, lietuviai. Lenkai šitame regione sudarė daugumą, o Vilniaus kraštas nuo 1920 metų buvo prijungtas prie Lenkijos ir sudarė administracinį vienetą – Vilniaus vaivadiją.

AK – lenkų karinė pagrindė organizacija buvo tiesiogiai pavaldi Lenkijos emigracinei vyriausybei Londone, o vadovavo jai AK Varšuvos vyriausioji komendantūra. AK veiksmi atitiko partizaninio karo apibrėžimą, veikė pogrindyje, dauguma jos aktyvių narių slapstėsi miškuose, kenkė okupantų politikai ir tos politikos įgyvendinimui. Buvo stengimasi nedalyvauti dideliuose mūšiuose, apsiribota dažniausiai administracinės valdžios, policijos įstaigos užėmimu, greitai pasitraukimu. AK veiklos rajonai buvo suskirstyti į apygardas, kurios daugmaž atitiko prieškarines Lenkijos vaivadijų ribas¹. AK Vilniaus apygarda veikė buvusios Vilniaus vaivadijos ribose, t.y. ne vien dabartinėje Lietuvos rytų teritorijoje, o taip pat dabartinėje vakarinės Baltarusijos teritorijoje. Abu Lietuvos okupantai buvusią Vilniaus vaivadiją padalino į dvi dalis, vakarinė vaivadijos dalis atiteko sovietinei Lietuvai, vėliau vokiečiams okupavus kraštą - Lietuvos generaliniam komisariatui, kita dalis Baltarusijos SSR, vėliau Baltarusijos generaliniam komisariatui. Minėdamas darbe Vilniaus kraštą, turėsiu omeny ne dabartinę rytų Lietuvos dalį, o būtent prieškarinės Vilniaus vaivadijos ribas – AK Vilniaus apygardą, į kurią įėjo Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Ašmenos, Molodečno, Vilejkos, Pastovių, Dysnos rajonai. 1940-1944 metais veikė taip pat Kauno apygardėlė, kuri apėmė likusią Lietuvos teritorijos dalį ir buvo pavaldi Vilniaus apygardos štabui. AK Kauno apygardėlė jokių karinių veiksmų neatliko. Ji atliko ryšyningas tarp Vilniškės AK ir likusios Lenkijos funkcijas, keliskart sugebėjo per Švediją išvežti lenkų karinio pogrindžio narius į vakarų Europą, jos nariai dažnai šnipinėjo įvairiuose gamyklose, vokiečių valdžios institucijose Lietuvoje bei lietuviškoje administracijoje vokiečių okupacijos metais. Kauno apygardėlė antrojo pasaulinio karo pradžioje teikė įvairę pagalbą lenkų pabėgėliams iš Vilniaus krašto į Lietuvą, gamindavo fiktyvius dokumentus lenkams, kad tie galėtų palikti pabėgėlių stovyklas ar net išvykti į vakarų Europą.

Vilniaus krašte tuo metu daugumą gyventojų sudarė lenkų, žydų ir baltarusių tautybės žmonės, kai kuriose vietovėse nemažai gyveno lietuvių. Tačiau didžiausią dalį gyventojų Vilniuje

¹ 1 priedas–Lenkijos žemėlapis 1939 m.

sudarė lenkai – 58,6 proc., Vilniuje lenkų buvo 66 proc¹. Labai svarbu rašant darbą atkreipti dėmesį į to meto tautynius santykius, o ypač lietuvių ir lenkų tarpusavio santykius. Skirtingi požiūriai į okupantus ir kovos būdai su jais iškelė neišspręstus tarpukario metų konfliktus, kurie peraugo į atvirą kovą antrojo pasaulinio karo metais. Tie konfliktai nebuvo išspręsti ir po karo, kas lemia tų antagonizmų iškėlimą ir nesusikalbėjimą abiejų šalių istoriografijoje iki šiol. Lenkai išskyrus sovietus ir vokiečius okupantais laiko taip pat lietuvius, nes Lietuvai buvo gražinta dalis Vilniaus krašto. Lietuviai tuo tarpu laiko lenkus Vilniaus krašto okupantais dar nuo 1920 m., o daugumą AK veiksmų nukreiptų prieš lietuvius (kuriuos lenkai laikė okupantais) laiko nusikaltimais. Reikia pabrėžti, kad antrojo pasaulinio karo metu tiek lietuviai, tiek lenkai, taip pat sovietų partizanai Vilniaus kraštą laikė savo valstybių laikinai prarastomis teritorijomis. Todėl darbe bus stengiamasi į tokius nesutarimus žiūrėti kaip įmanoma objektyviau ir kritiškai.

Šito darbo chronologinės ribos apima visą nacistinės okupacijos laikotarpį nuo 1941 birželio 21 d. iki 1944 m. liepos vidurio, kai sovietų pajėgos užvaldė Vilniaus kraštą. Darbo pradžioje bus trumpai aprašytas lenkų karinio pogrindžio kūrimasis Vilniuje ir Vilniaus krašte prieš vokiečių okupaciją, kad skaitytojas suprastų lenkų pogrindžio ištakas, pagrindinius siekius ir struktūrą. Su sovietų antrąja okupacija AK veikla Vilniaus krašte nebuvo nutraukta ir tęsėsi mažiausiai metus, kai dauguma jos narių persikėlė į Lenkiją arba buvo suimti, ištremti. AK po vokiečių okupacijos toliau tęsė kovą Vilniaus krašte jau prieš sovietus iki kol buvo likviduota. Tačiau tai reikalauja kito, išsamesnio darbo, dėl ko rašyti apie AK veiklą ir jos likvidavimą Vilniaus krašte čia buvo atsisakyta. Ši sritis reikalauja atskiro išsamaus tyrimo.

Darbo tikslas yra išsamiai pateikti AK Vilniaus apygardos veiklą nacistinės okupacijos metais naudojantis Lietuvos archyvine medžiaga. LYA ir LCVA saugoma archyvinė medžiaga dar nėra išsamiau panaudota rašant apie AK Vilniaus apygardą nei lietuvių, nei lenkų istorikų. Dėl to tema yra aktuali, Lietuvoje nėra išleista nei vienos knygos, kuri nušvietų AK Vilniaus apygardos veiklą. Reikia pripažinti, kad lenkų istorikai šioje sirtyje yra stipriai pažengę, tuo tarpu Lietuvoje išskirus keletą straipsnių ir konferencijų daugiau nėra nuveikta.

Realizuojant užsibrėžtą tikslą yra keliami tokie uždaviniai:

1. aprašyti AK Vilniaus apygardos struktūrą ir išanalizuoti veiklą;
2. pristatyti lenkų požiūrį į kitų tautybių gyventojus bei propagandos jų tarpe tikslus;
3. remiantis archyvinę medžiaga atskleisti AK Vilniaus apygardos vadovybės motyvus kovojant su lietuviškąja policija;
4. remiantis archyvinę medžiaga atskleisti AK Vilniaus apygardos vadovybės motyvus kovojant su Vietine rinktine bei Vietinės rinktinės motyvus kovojant su AK;

¹ Wołkonowski J. Okręg Wileński ZWZ-AK w latach 1939-1945. – W., 1996, s. 11.

5. atskleisti lietuvių ir lenkų nesutarimų dėl tarpusavio kovų antrojo pasaulinio karo metais priežastis;
6. remiantis istoriografija, šaltiniais ir archyvine medžiaga pristatyti vokiečių okupacinės valdžios požiūrį į Vilniškės AK;
7. išsiaiškinti AK Vilniaus apygardos ryšius su vokiečių okupacine valdžia;
8. pristatyti AK požiūrį į sovietų partizanus, kurie veikė rytų Lietuvoje, kaip diplomatinių santykių tarp Lenkijos ir SSRS nutraukimas paveikė AK santykius su sovietų partizanais Vilniaus krašte;

Rašant darbą naudojamas analitinis aprašomasis ir lygynamasis metodai. Lenkų istoriografija plačiai nušvietė Vilniškės AK veiklą ir joje yra panaudota dauguma šaltinių saugomų Lenkijos archyvuose apie AK veiklą Lietuvoje. Kai kurie įvykiai dažnai pateikiami skirtingai skirtingose istorikų darbuose, ypač prisiminimuose, todėl būtina juos palyginti ne tik tarpusavyje, bet ir su archyvine medžiaga, jeigu tokia yra pasiekama. Lietuvoje AK veikla yra mažai tyrinėta. Nors ši karinė pagrindė lenkų organizacija veikė Lietuvos teritorijoje, apie ją kalbama mažai, mokyklose jos veikla išvis nenušviečiama, o universitetuose AK veikla Lietuvoje mažai pristatoma arba visai nepristatoma. Tai yra sritis, kurioje trūksta tyrinėjimų, o dauguma Vilniaus krašto gyventojų antrojo pasaulinio karo metais palaikė būtent AK.

Pagrindiniai šaltiniai naudoti darbe buvo paimti iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau LCVA) ir iš Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau LYA). LCVA yra saugomas AK Vilniaus apygardos dokumentų fondas, kuriame randame atsišaukimų, mūšių suvestinių, įvairių skyrių darbo gaires ir rezultatus (pvz. propagandos skyrius), platinamą pagrindę lenkų spaudą ir pan. Taip pat nemažai žinių apie AK suteikia vokiečių valdžios įstaigų, lietuvių policijos ir SD viršininko įsakymai (LCVA, f. 1399). LYA yra saugomos baudžiamosios AK narių bylos agentūrinė NKVD medžiaga apie AK (LYA, f. K-30), o LYA Komunistų partijos skyrius saugo nemažai medžiagos apie AK-lietuvių santykius, susirašynėjimo dokumentus tarp AK Vilniaus apygardos vadovybės ir K. Škirpos, J. Kubiliūno, Vietinės rinktinės štabo (LYA, f. 3377, ap. 58).

Svarbus yra penkių tomų AK dokumentų rinkinys "Armia krajova dokumentuose 1939-1945" išleistas Londone¹. Jame skelbiami AK vadovybės įvairūs potvarkiai, atsišaukimai, ataskaitos ir pan. Visuose tomuose randame dokumentų apie AK Vilniaus apygardą. Pristatomi rinkinyje dokumentai yra svarbūs, nes pristato valdžios institucijų (AK vyr. komendantūros Varšuvoje, Londone esančios vyriausybės), su kuriomis buvo ganėtinai sunku AK Vilniaus apygardos štabui tuo metu susisiekti, potvarkius, veiklos gaires, raštus kaip reikia grįsti santykius su vokiečiais, sovietais ir lietuviais.

¹ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. I-VI. – Londyn, 1973-1989.

Apie AK Vilniaus apygardos ištakas ir organizacijos susikūrimą verta paminėti Liongino Tomaševskio “Vilniaus kroniką”¹. Nors jo knyga išleista prieš 15 metų, tačiau ji verta dėmesio. Autorius buvo aprašomųjų įvykių liudininkas, bet jo atsiminimai tik retkarčiais papildo faktologinę medžiagą. Išsamiai lenkų karinio pogrindžio kūrimąsi Vilniuje yra pristaciausi V. K. Roman knygoje “Lenkų konspiracija Lietuvoje ir Vilniaus krašte 1939 rugsėjis – 1941 spalvis”². Jos knygoje ne tik pristatomas susikūrimo procesas, bet pateiktas iki nacistinės okupacijos sovietų suimtų Vilniuje lenkų tautybės asmenų sąrašas. Sąrašą sudaro 1378 pavardės su nuorodom į sovietų jiems išskeltas baudžiamąsias bylas, saugomas LYA.

Svarbi yra J. Volkonovskio knyga, skirta vien GKS – AK Vilniaus apygardai³. Knygoje autorius išsamiai nagrinėja AK struktūrą, pagrindinius potvarkius, karines operacijas, santykius su kitų tautybų gyventojais. Autorius naudojami Lietuvos ir Lenkijos archyvais, tačiau nuo knygos išleidimo iki mūsų dienų praejo daugiau nei dešimtmetis ir Lietuvoje buvo atrastas taip vadinamas “Armijos krajovos dokumentų fondas”. Jis saugomas LCVA, f. R - 601, kuriuo šitame darbe dažnai naudotasi.

Rašant apie AK ir sovietinių partizanų santykius buvo pasinauduota dokumentų rinkiniu “Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie”⁴. AK daliniai ir sovietų partizanai dažnai veikė tose pačiose teritorijose, todėl jų susidūrimai būvo neišvengiami. Reikėjo tarpusavio santykius apybrėžti. Šis dokumentų rinkinys pristato kaip sovietų partizanai ir Maskva žiūrėjo į lenkų karinį pogrindį Vilniuje. Dokumentai surinkti iš Baltarusijos ir Rusijos archyvų, o publikuoti dokumentai yra daugiausiai paskelbti sovietų partizanų ar jų vadovybės.

Nemažiau svarbi yra bendros lenkų ir lietuvių istorikų konferencijos, vykusios 2002 m. Varšuvoje, išleista medžiaga knygos pavidalu, kurioje publikuojami LGGRTC, Lenkų tautos atminties instituto, Vilniaus universiteto darbuotojų straipsniai susiję su Lenkijos ir Lietuvos ginkluotu pasipriešinimu, taip pat lenkų ir lietuvių santykiais II pasaulinio karo metais⁵. Šitame straipsnių rinkinyje pristatoma medžiaga susijusi su padėtimi Vilniaus krašte antrojo pasaulinio karo metais, be minėtų dalykų aptariamais lenkų karinio pogrindžio santykiais su nacistine valdžia Lietuvoje. Kitas straipsnių rinkinys, tiesa Lenkijoje sulaukęs kritikos, yra dvejų tomų “Armija krajova Lietuvoje”⁶. Jame savo straipsnius skelbia lietuvių istorikai ir pateikta Seimo sudarytos komisijos dėl AK veiksmų Lietuvoje tirti išvados; II tome yra paskelbti dokumentai iš LCVA “Armijos krajovos” fondo.

¹ Tomaszewski L. Kronika Wileńska 1939 – 1941. – W., 1994.

² Roman W. K. Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Lista aresztowanych. – Toruń, 2002.

³ Wołkonowski J. Okręg Wileński...

⁴ Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (1942-1944) w świetle dokumentów sowieckich. – W., 1997.

⁵ Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939 – 1956. – V., 2004.

⁶ Armija krajova Lietuvoje. 1 dalis. – V.-K., 1995; Armija krajova Lietuvoje. 2 dalis. – V.-K., 1999.

Svarbūs yra taip pat internetiniai ištekliai. “Armijos krajevოს” Lietuvoje istorijai yra Janušo Bohdanovičiaus sukurtas tinklapis. Jame pristatomos visos brigados, jų trumpa istorija, aprašomi susidurimai ir mūšiai su vokiečiais, trumpa lenkų karinio pogrindžio Vilniuje istorija, pristatoma daug nuotraukų¹.

Rašant darbą buvo naudojama taip pat atsiminimai, nors į juose skelbiamą informaciją reikia žiūrėti atsargiai, ypač kai prisiminimuose nagrinėjami tautiniai santykiai. Iš svarbesnių norėčiau paminėti buvusių AK partizanų atsiminimus leistus periodiškai leidiniuose “Wileński przekaz” leidinyje rašė taip pat lenkų istorikai ir “Wiano”. “Wileński przekaz” rašė taip pat lenkų istorikai, sudaryti mūšių, brigadų dislokacijos žemėlapiai. Rašant apie Vietinės rinktinės ir AK tarpusavio kovas buvo taip pat panaudoti Vietinės rinktinės narių atsiminimai. Atsiminimų yra paskelbta labai daug, yra išleista keletą knygų apie konkrečių brigadų veiklą, bet darbe atsiminimai naudojami nedažnai dėl jų nepatikimumo ir neprieinamumo Lietuvoje.

¹ http://www.ak-wilno.witnet.gda.pl/?id=od_autora

ARMIJOS KRAJOVOS SUSIKŪRIMAS

Prieš susikuriant vieningai ir masiškai lenkų karinei organizacijai, kuri kovotų su okupantais, Vilniaus krašte prasidėjus karui veikė daug pagrindinių organizacijų. Kai kurios didesnės, kitos tik mažos grupėles, tačiau pagrindinė veikla greitai sutelkė lenkų tautybės asmenis. Pagrindinė priežastis buvo sovietų kariuomenės įsiveržimas į Lenkiją užimant Vilnių, kuris pagal Ribbentropo-Molotovo pakto slaptuosius protokolus ir toliau sekusius susitarimus atiteko Sovietų Sąjungai (kartu su visa Lietuvos teritorija). Faktiškai Vokietija ir SSRS padalino tarp savęs buvusias valstybes. Vokietijos puolimas ir greitai sekęs sovietų kariuomenės įsiveržimas į Lenkiją bei Lenkijos kariuomenės triuškinimas paskatino slaptųjų lenkų politinių ir karinių organizacijų kūrimąsi. Visų tokių grupių tikslas buvo kova prieš nacistinę Vokietiją. Kadangi Vilniaus kraštas, kuris prieš prasidedant karui priklausė Lenkijai, nebuvo vokiečių okupuotas, didžiausias dėmesys buvo skiriamas bendros karinės pagrindžio organizacijos sukūrimu, visų nelegalių grupių sutelkimu. Lenkijos požiūris į Sovietų Sąjungą iš pradžių buvo neaiškus, nors pastaroji okupavo dalį Lenkijos teritorijos. Iki 1939 m. pab. santykiai su SSRS buvo neaiškūs ir galiausiai Lenkijos emigracinė vyriausybė nusprendė nekovoti su sovietų pajėgomis, o bandyti diplomatiniais būdais tuos santykius sureguliuoti.

Kai Lietuva atgavo Vilnių ir jo apylinkes (apimančias maždaug dabartinės ribas) ir Vilniuje buvo kuriamos lietuviškosios valdžios struktūros, daugumai lenkų organizacijų ir draugijų buvo leista veikti pusiau legaliai. Taip naujoji Vilniaus valdžia, žiūrėdama dažnai pro pirštus į tokias organizacijas, bandė iš pradžių sulaukti didesnio vietinių gyventojų palaikymo.

Bandymas sujungti Lenkijos gyventojus į vieningą karinę kovą prieš okupantus prasidėjo nuo pirmųjų nesėkmių ir SSRS puolimo. Lenkų karinio pagrindžio kūrimasis pristatomas toliau.

Lenkų karinio pagrindžio pradžia Vilniaus krašte

Šiame poskyryje nagrinėjamos lenkų pagrindžio ištakos Vilniuje ir Vilniaus krašte iki sukūriant "Armiją krajavą". Trumpai pristatomas politinis ir ginkluotas pagrindis bei jo santykiai su sovietine, vėliau lietuviška, vėl sovietine ir galiausiai nacistine valdžia, ginkluoto pagrindžio konsolidacijos priežastys ir eiga bei emigracinės Lenkijos vyriausybės vaidmuo organizuojant visą Lenkiją (iki 1939 rugsėjo 1 d. sienomis) apimančią pagrindinę karinę struktūrą. Galiausiai bus aptartos Ginkluotosios kovos sąjungos (toliau GKS) Vilniaus apygardos sukūrimas, jos pagrindiniai tikslai, struktūra ir veiklos pobūdis. AK yra GKS struktūros ir veiklos perėmėja, todėl laikoma būtinu trumpai pristatyti GKS Vilniaus apygardą, o pristatyta jos struktūra išsilaikė tokia pati performuojant GKS į AK.

Jau 1939 m. lapkričio 11 d. Lenkijos pergalės tarnybos (lenk. Służba Zwycięstw Polski, toliau LPT) pagrindinis štabas Varšuvoje deleguoja į Vilnių plk. Janušą Galadyką, kuris turėjo tapti kuriamos Vilniaus apygardos komendantu, pplk. Nikodemą Suliką – komendanto pavaduotoju ir mjr. Aleksandrą Kšyżanovskį – vyriausioju apygardos štabo viršininku. Jų užduotis buvo sutelkti Vilniaus pogrindį ir sukurti Vilniaus LPT. J. Galadykas ir N. Sulikas buvo sovietų suimti, tačiau pastarasis sugebėjo pasprukti ir gruodžio 8 d. atvyko į Vilnių, kur sukūrė LPT Vilniaus apygardą. Vilniuje taip pat atsirado netrukus A. Kšyżanovskis.

1939 m. rugsėjo 18 d. Sovietų Sąjunga okupavo pagal slaptus susitarimus su vokiečiais atitekusią Lenkijos dalį, taigi ir visą Vilniaus kraštą. Sovietai Vilniuje išbuvo 40 dienų iki spalio 27 d., kai pagal Lietuvos ir SSRS sutartį dalis Vilniaus krašto atiteko Lietuvai. Imta stiprinti Lietuvos suverenitetą atgautoje Vilnijos dalyje. Lietuvos įgaliotiniu Vilniaus miestui ir sričiai paskirtas Antanas Merkys, iš kurio lapkričio 23 d. įgaliojimus perėmė Kazys Bizauskas, A. Merkiui tapus ministru pirmininku Vilniaus sritis buvo padalinta į Vilniaus, Valkininkų ir Švenčionių apskritis., kuriose nuo spalio 31 d. įsikūrė apskričių viršininkai, policijos nuovados ir kiti administraciniai organai¹.

LPT, vėliau GKS² Vilniaus apygarda iki nacistinės okupacijos veikė beveik savarankiškai ir dažnai be centrinės karo vadovybės Varšuvoje žinios. To priežastis buvo ta, kad tuo metu su Varšuva buvo labai sunku palaikyti ar net surasti ryšį. Tarp Varšuvos ir Vilniaus buvo dvi stipriai saugomos sienos ir jeigu tam tikri pavieniai nurodymai pasiekdavo Vilnių, tai jie dažniausiai keliaudavo labai ilgai. Radijo ryšio su Varšuva ir su Anžė Prancūzijoje buvusia emigracine Lenkijos vyriausybe visai nebuvo. Kol Vilniuje kūrėsi lietuviškasis valdžios aparatas iki krašto sovietų okupacijos susikūrė lenkų karinio pogrindžio pamatai. Lenkų istoriografijoje šis laikotarpis vadinamas lietuviškuoju arba lietuviškąja okupacija, kai Vilnius ir dalis Vilniaus krašto atiteko Lietuvai ir vertinamas gan palankiai. Suprantama, nes Lietuvos valdžia Vilniuje stipriai su lenkų pagrindinėmis organizacijomis nekovėjo, dažnai tik suiminėjo tuos, kurie nepaisė konspiracijos ir pernelyg stipriai reiškėsi³. Vis dėlto dauguma vietinių gyventojų siejo krašto ateitį su atkurta Lenkija, o Lietuvos vyriausybės “atlietuvinimo” kursas tarp vietos gyventojų kėlė nepasitenkinimą Lietuvos valdžia ir skatino jai priešintis⁴. Kokie santykiai bebūtų, lenkai lietuvius laikė okupantais ir išleisti lietuviškieji įstatymai vėliau lenkų valdžios buvo panaikinti kaip okupantų įstatymai (apie tai bus kalbama vėliau). Šitame laikotarpyje LPT Vilniuje pavyko sukurti stiprią organizaciją, kuri

¹ Bubnys A. Lenkų pogrindis Lietuvoje 1939-1940 metais. – K., 1994, - p. 3.

² Lenkijos pergalės tarnyba 1939-11-13 buvo performuota į Ginkluotosios kovos sąjungą.

³ Roman W. K. Konspiracja polska na ... - s. 25; Tomaszewski L. Kronika Wileńska 1939 – 1941. – W., 1994, - s. 40-43; Tarka K. Jeden z wykłętych. Generał Aleksander Krzyżanowski „Wilk”. – W., 2000, s. 37-42;

⁴ Bubnys A. Lenkų pogrindis Lietuvoje ... - p. 3; Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 27-31; Wołkonowski J. ZWZ-AK ir etninių mažumų problema Vilnijoje // Piliėtinis pasipriešinimas Lietuvoje... – p. 70-71.

tesė veiklą sunkiomis sovietinės okupacijos sąlygomis, o vėliau atgimė kaip AK Vilniaus apygarda¹.

Verta paminėti, kad lenkų pagrindžio karinių, pusiau karinių ar politinių organizacijų kūrimosi procesas vyko spontaniškai. Kai kurios tokios organizacijos pradėjo jaunumą apmokyti karui. Lietuvos respublika nebuvo laikoma rimtu priešu, tas sąlygoja viešos, dažnai išsišokėliškos demonstracijos Vilniuje, nukreiptos prieš lietuvių valdžios įstaigas, policiją. Buvo skleidžiami įvairūs gandai prieš lietuvius, pradėta kaupti ginklus ir kariškai apmokyti jaunimą. Lenkai tuo metu tikėjosi greitos Vokietijos kapituliacijos prieš Angliją ir Prancūziją ir po to sekančio lenkų sukilimo su tikslu atkurti Lenkiją prieškarinėmis sienomis. Taip pat Lietuvai atgaus Vilnių ėmė sparčiai kurtis lenkų partizanų būriai (nors neturėjo dar bendros vadovybės), Vilniaus apylinkėse lapkričio – gruodžio mėn. įvyko keli incidentai, kai ginkluoti lenkų būriai apšaudė karinį patrulį, policininkus, kareivines, buvo pjaunami telefono laidai². Kai kurios susikūrusios lenkų pagrindės karinės organizacijos visgi Lietuvą nelaikė priešiška jėga, nes ji perėmė Vilnių iš sovietų, o Vilniaus klausimas buvo paliktas atviras pasibaigus karui, kai atkurtos Lenkijos valdžia turėjo išspręsti Vilniaus ateitį. Realiai lenkai netikėjo tuo, kad Vilnius po karo priklausys Lietuvai, o Vilniaus klausimo atvirumą nekartą kartojo tik dėl to, kad pritrauktų lietuvius į savo pusę.

Lenkijos santykiams su Lietuva apybrėžti 1939 m. gruodžio 12 d. buvo paskelbtas Lenkijos vyriausybės nutarimas, kuriuo Lietuvoje buvo uždrausta steigti karines lenkų organizacijas ir ginklu kovoti prieš Lietuvą. Buvo apsiribota slaptų politinių organizacijų kūrimu³. 1939 m. rudenį Rytų Lietuvoje veikė 30-40 slaptų lenkų organizacijų, kurių dydis ir reikšmė buvo įvairūs. Sukūrus GKS Vilniaus apygardą, buvo uždrausta kokia nors karinė veikla, Lenkijos vyriausybė leido tik plėsti organizaciją, kaupti amuniciją ir apmokyti narius. Svarbiausios veiklos kryptis buvo žvalgyba, propaganda ir smulkiosios diversijos⁴. Savo atsiminimuose kun. K. Kucharskis, kuris dalyvavo kūriant Vilniaus GKS, rašo, kad laikotarpyje kai Vilnius priklausė Lietuvai konspiracinis darbas vyko organizuotai, periodiškai leidžiami lenkų pagrindžio laikraščiai “Polska w walce” ir “Jutra Polski”, sukūrti pagrindiniai pagrindžio centrai provincijoje, darbas kai karo metams vyko sklandžiai ir buvo ruošiamasi organizuotai kovai prieš vokiečius⁵.

Visiškai kita padėtis buvo kitoje Vilniaus krašto dalyje, kuri nebuvo prijungta prie Lietuvos. Mums taip pat svarbi politinė padėtis ten, nes prijungta prie Baltarusijos SSR Vilniaus krašto dalis sudarė LPT – GKS – AK Vilniaus apygardą. Toje buvusios Vilniaus vaivadijos dalyje, okupuotoje sovietų, vyko masinės represijos ir tremimai, kurie prasidėjo jau 1940 m. vasario mėn. Vien iš tos

¹ Tomaszewski L. Kronika Wileńska 1939-1941. – W., 1994, s. 7.

² Bubnys A. Lenkų pagrindis Lietuvoje ... - p. 29.

³ Dokumentą cituoja Roman W. K. Konspiracja polska na Litwie ... - s. 37.

⁴ Bubnys A. Lenkų pagrindis Lietuvoje ... – p. 48; Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 32.

⁵ Kucharski K. Konspiracyjny ruch niepodległościowy w Wilnie w okresie od września 1939 r. do 25 maja 1941 r. – Bydgoszcz, 1994, - s. 21.

teritorijos iki nacistinės okupacijos buvo išstremta apie 30000 gyventojų¹. Tokiomis sąlygomis GKS veikla rytinėje Vilniaus krašto dalyje negalėjo būti ir nebuvo plečiama.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, visoje šalyje prasidėjo represijos nukreiptos prieš gyventojus. NKVD greitai išplėtė savo šnipų tinklą, prasidėjo GKS narių areštai². Buvo suimta nemažai vadovybės narių, tarp kurių buvo N. Sulikas, tačiau organizacijos nepavyko suardyti. GKS tiesiog pradėjo mažiau reikštis, sustiprėjo konspiracija. Po N. Suliko suėmimo Vilniaus apygardos komendantu tapo A. Kšyžanovskis. Vien Vilniuje buvo suimta 1378 lenkai, iš kurių dauguma (apie 90 proc.) buvo įvairiai susiję su GKS veikla³. Dėl sovietų pradėtų suėmimų GKS buvo priversta veikti labai atsargiai. GKS pagrindinis vadas gen. K. Sosnkovskis 1940 gegužės 4 d. išsiuntė Vilniaus apygardai gaires, kaip elgtis ir veikti sovietų okupacijos metu. Jis pabrėžė, kad GKS Vilniaus apygarda negali būti masine organizacija, nes tai galėtų greitai dekonspiruoti narius, taip pat pavojaus akyvaizdoje masės gali paveikt GKS vadovybę ir ta gali priimti skubotus nereikalingus sprendimus bei yra pavojus nesuvaldyti didelės masės žmonių, kas gali turėti sunkias politines pasekmes. N. Suliko (1940 gegužės 11 d. GKS Vilniaus apygardos komendantas) 1940 rugpjūčio 2 d. ataskaitoje K. Sosnkovskiui pateiktas 3000 GKS vien Vilniaus mieste aktyvių narių skaičius, o vėlesnėje jo ataskaitoje jis mini, kad esant reikalui, šiaurės-rytų Lenkija galėtų mobilizuoti 1-2 savanorių divizijas⁴. Veikiant pogrindyje ir ribojant narių skaičių organizacijoje visgi Vilniuje sovietinės okupacijos GKS priklausė daug Vilniaus gyventojų. Nors buvo suimta nemažai organizacijos narių, tačiau jie organizacijos nesuardė. Sovietų struktūroms nepavyko paveikti aukščiausios GKS Vilniaus apygardos vadovybės ir organizacija išsaugojo savo struktūrą.

Reikia pabrėžti nemažą katalikų bažnyčios paramą AK veiksmams Vilniaus apygardoje. Nemažai lenkų dvasininkų ir kunigų aktyviai dalyvavo AK veikloje, o tarp suimtųjų kunigų dažnas turėjo atsakingas ir aukštas pareigas organizacijoje.

GKS – AK Vilniaus apygarda

Ginkluotos kovos sąjunga greitai sutelkė daugumos svarbesnių karinių pogrindžio lenkų organizacijų po savo sparnu. GKS turėjo griežtą struktūrą ir buvo skirstoma į poskyrius. Kiekvienas poskyris dirbo tik jam pavestas užduotis, kurios toliau bus trumpai pristatytos. GKS struktūros, tikslų ir uždavinių aptarimas mums yra svarbus, nes 1942 m. vasario mėn. performavus GKS į

¹ Roman W. K. Konspiracja polska na Litwie... - s. 24.

² NKVD pradėjo keletą agentūrinių bylų, iš kurių galima paminėti „Fantazuotojus” – LYA, K-30, ap. 1, b. 761. Tardomi šioje byloje priklausė LPT, vėliau GKS. Nors suimtieji išdavė žinomas jiems pavardes, tačiau tai vėliau didesnių rezultatų NKVD nedavė. LPT – GKS pradėjo veikti atsargiau.

³ Roman W. K. Konspiracja polska na Litwie... - s. 6. Autorė pateikė visų 1378 suimtųjų asmenų sąrašą su nuoroda į jiems sovietų iškeltas baudžiamąsias bylas.

⁴ Ten pat - s. 37, 48.

„Armiją krajoją”, pastaroji išsaugojo GKS pagrindus. Struktūra ir vadovybė buvo suformuota jau 1940 m. pab. Dėl savo išskirtinės padėties, nes buvo okupuota sovietų ir ryšys su centrine GKS vadovybę Varšuvoje buvo praktiškai neįmanomas (iki to laiko, kai vokiečiai okupavo Lietuvą), GKS Vilniaus apygarda bendroje Lenkijos GKS struktūroje buvo vadinama savarankiška GKS Vilniaus apygarda. Vilniaus miesto GKS tuo metu sudarė:

- Vilniaus apygardos komendantas – plk. Nikodemas Sulikas “Ladyna” arba “Jodko”;
- štabo viršininkas – pplk. Aleksandras Kšyžanovskis (A. Krzyżanowski) „Vesolovskis” („Wesołowski”);
- žvalgybos viršininkas – pplk. Zigmuntas Cetnerovskis (Z. Cetnerowski);
- Vilniaus miesto komendantas – kpt. Karolis Zelinskis “Beržas”, “Kirmelė” (Karol Zieliński „Brzoza”, „Czerw”);
- Kauno delegatas – leit. Zbignevas Jentysas (Zbigniew Jentys);
- finansų komisijos pirmininkas – kun. Kazimieras Kucharskis “Šymekas” (Kazimierz Kucharski „Szymek”);
- propagandos viršininkas – Vladislovas Kaminskis “Slyva” (Władysław Kamiński „Śliwa”);
- ryšių viršininkas – leit. Stefanas Černikas “Orvatas”, “Vanagėlis” (Stefan Czernik „Orwat”, „Jastrząbek”);
- sanitarinio skyriaus viršininkas – kun. K. Kucharskis.

I skyrius – organizacinis. Buvo atsakingas už visos organizacijos sukūrimą iš apmokyto personalo, žmonių, kurie sugebėtų veikti sunkiomis konspiracijos sąlygomis. Tuopat metu rūpinosi aktyvių narių ribojimu, kad GKS nebiretų dėl jos narių suėminėjimų. Iki 1943 m. rudens skyriui vadovavo Stanislavas Heilmanas “Vilenčik”, “Stanislavski” (Stanisław Heilman „Wileńczyk”), o po to iki 1944 m. liepos – J. Kulikovskis¹.

II skyrius – žvalgyba. Nors buvo sukurta nuo pat GKS Vilniaus apygardos veiklos pradžios, tačiau dėl sunkių sąlygų ir dėl organizacijos kūrimosi proceso realiai pradėjo veikti tik 1941 m. pr. Iki 1943 m. pavasario skyriui vadovavo Boleslavas Majeviskis “Marat”. Jis dirbo kartu su Lvovičiumi “Mazur”, kuris perėmė skyriaus vadovo pareigas iš B. Majeviskio².

III skyrius – karinis organizacinis (operatyvinis) skyrius, kurio žinioje buvo 6 Vilniaus rajonai. Kiekvienas rajonas turėjo savo viršininką ir galėjo surinkti priklausomai nuo narių skaičiaus

¹ J. Kulikovskio ir kt. baudžiamoji byla, 1945-05-09 J. Kulikovskio apklausos protokolas // LYA, f. 58, b. 9269/3, t. 1, l. 44. J. Kulikovskio baudžiamojoje byloje pateikiama daugiau asmenų, dirbusių visuose toliau minimuose skyriuose. Apklausos protokoluose jis pateikia įvairias funkcijas, kurias tie asmenys atlikdavo savo skyriuose. Dėl didelio kiekio pateiktos ten informacijos, darbe apsiribota pristatant tik pagrindinius dalykus.

² Ten pat, - l. 46. Dažnai tardomasis stengėsi nusišlėpti bendražygių pavardes arba išsisukti nuo klausimo, todėl vardai būdavo iškraipomi, nepilni arba išduodami tik slapyvardžiai. Čia ir toliau kur naudotasi baudžiamosiomis bylomis vardai verčiami iš rusų kalbos.

tam tikrą karių kiekį. Vilniaus miesto GKS priklausė 15 karinių grupių, kurioms priklausė apie 1000 karių, o esant reikalui galima buvo surinkti dar tiek karių iš aplinkinių teritorijų. Skyrius buvo atsakingas už sandėlių ginklams laikyti organizavimą bei karių apmokymą. Skyriui vadovavo Cetke (kita pavardė Romanovskis) “Slav” iki 1944 m. balandžio mėn., kai jį pakeitė Zigmundas Levandovskis “Strichanski”, o po paskutiniojo suėmimo – “Vodzinski”.

IV skyrius – intendantūra. Rūpinosi kariuomenės ūkio reikalais, tiekė nariams karinę uniformą. Skyriui nuo 1943 m. rudens iki prasidėjusių AK Vilniaus apygardos vadovybės suiminėjimų 1944 m. liepos-rugsėjo mėn. vadovavo Stanislavas Heilmanas “Vilenčik”¹.

V skyrius – ryšių. GKS ryšiai su Varšuva buvo nepastovūs ir dažniausiai vyko tik kurierių dėka, o su Londone esančia emigracine Lenkijos vyriausybe ryšiu išvis jokių nebuvo². Padėtis pasikeitė, kai visa Lietuvos teritorija atsidurė po vokiečių okupacija. Skyriui iki 1944 m. vasaros vadovavo S. Černikas “Orvat”.

Be minėtų skyrių 1943 m. pr. buvo sukurta diversinė AK grupė, vadinama “Kedyw” (lenk. Kierownictwo Dywersji Komendy Głównej Armii Krajowej). AK Vilniaus apygardos Kedyvas pagrinde užsiiminėjo diversijomis geležinkeluose, vykdė Specialiųjų karo teismų paskirtas mirties bausmes, atlikdavo vokiečių pareigūnų bei bendradarbiavusių su okupacine vokiečių valdžia žmonių egzekucijas. Veikė mažomis grupelėmis po 3-5 žmonės³.

GKS-AK gretuose svarbi buvo slapyvardžių sistema. Ji rėmėsi labai stipria konspiracija. Eilinis karis žinojo tik savo dalinio vadą, tačiau nežinojo aukštesnes pareigas turinčio karininko. Dalinio vadas žinojo tik savo karius, jų slapyvardžius ir karininką, iš kurio jis gaudavo įsakymus, aukštesnio už pastarą nepažinojo. Tokia sistema garantavo, kad suimtas karys negalės suteikti daug informacijos priešams, galėdavo nebent išsduoti savo dalinio vado slapyvardį, kuris dažnai keisdavosi⁴. Taip pat dažnas aukštas pareigas užimantis karininkas turėjo kelis slapyvardžius ir išdavus vieną slapyvardį vis dar buvo sunku nustatyti ieškomo asmens tapatybę. LYA saugomuose AK narių baudžiamuosiose bylose dažnai randami padirbti asmens dokumentai, o vienas žmogus kartais figuruoja 2–3 ar daugiau vardais.

Su antrąja sovietine Lietuvos okupacija prasidėjo AK vadovybės ir karių nuginklavimas. Daug AK narių buvo suimta ir ištremta į Rusijos gilumą. Visa aprašyta struktūra labai greitai, t.y. jau 1944 m. vasarą subirėjo.

¹ 1945-05-09 J. Kulikovskio apklausos protokolas // LYA, f. 58, b. 9269/3, t. 1, l. 47-48.

² Roman W. K. Konspiracja polska na Litwie ... - s. 53; Wołkonowski J. Okręg Wileński... - s. 40.

³ 1945-05-09 J. Kulikovskio apklausos protokolas // LYA, f. 58, b. 9269/3, t. 1, l. 49-50.

⁴ Į slapyvardžių sistemą atkreipė dėmesį net sovietai, jie pabrėžė, kad tokia sistema yra labai veiksminga, nes AK narys pažįsta tik artimiausius bendražygius. Agentūrinė byla “Nepodleglost”. 1943-08-04 Sudoplatovo pranešimas Merkulovui, Kobulovui ir Fedotovui // LYA, f. K-30, ap. 1, b. 1774, l. 37.

Ginkluotos kovos sąjungos Kauno apygardėlė

Kauno apygardėlė buvo sukurta 1940 pr. ir jos vadovu tapo T. Rudnickis, vėliau Zbignevas Jentysas "Habdark". Centrinis apygardėlės štabas buvo Kaune, o padaliniai buvo Šiauliuose ir Kėdainiuose. Kauno apygardėlė buvo vadinama "Annos baze". Pagrindiniai uždaviniai buvo: kurierių iš Vilniaus siuntimas į Varšuvą per Rytų Prūsiją; žvalgyba apie geležinkelio transporto judėjimą Lietuvoje, kurios informacija buvo siunčiama į Vilnių; pagalba lenkų pabėgėliams; lenkų spaudos platinimas. 1941 m. pavasarį Kauno apygardėlei priklausė apie 400 narių, kurie buvo apmokomi kariauti ir rengti diversijas. Iki vokiečių okupacijos apygardėlė dirbo gan aktyviai, tačiau vėliau didelės reikšmės lenkų kariniam pagrindiniam judėjimui neturėjo. Todėl išsamiai Kauno apygardėlės veikla nėra pristatoma. Mums tiesiog reikia pabrėžti, kad GKS-AK veikė ne tik prieškarinės Lenkijos ribose, bet ir kitose šalyse, t.y. veikė Lietuvos teritorijoje.

Tuo metu svarbų vaidmenį atliko Japonijos konsulas Kaune Sugihara. Jo pagalba per japonų kurierius buvo palaikomas ryšys su Švedijoje esančiais lenkais. Japonų kurieriai keliaudami iš Tokijaus per Maskvą ir Kauną į Berliną gaudavo Kaune siuntinius ir GKS laiškus. Iš Berlino tie laišakai keliaudavo į Stokholmą. Tokių ryšių pagalba ir padirbus dokumentus pavyko išsiųsti į Prancūziją kelis lenkų karininkus iš Lietuvos¹. Iš pradžių buvo užsibriežta perkelti visą korespondenciją per Stokholmą į Prancūziją. Stokholme buvo įkurtas ryšių su Kauno apygardėle taškas², tačiau greit šis ryšys nutruko ir Kauno apygardėlė jau vokiečių okupacijos metais didelės reikšmės neturėjo. Buvo apsiribota žvalgyba vokiečių valdžios ir lietuviškosios administracijos įstaigose, kiek tai buvo įmanoma vyko darbas propagandos ir tarpininkavimo tarp AK Vilniaus štabo ir lietuvių antinacinio pagrindžio veikėjais srityse. 1943-1944 metais Kauno apygardėlė daugiausiai tik kaupė ginkluotę ir surengė keletą diversinių karinių akcijų. Iš viso buvo surengtos 7 diversijos, iš kurių pavykusios 6. Kauno apygardėlė apmokė 6 žmones, kurie vėliau prisijungė prie Vilniaus apygardos Kedyvo³.

Armijos krajojvos struktūra

Kaip anksčiau matėme, GKS – AK Vilniaus apygarda turėjo gerai išplėtotą ir organizuotą struktūrą. Kiekvienas padalinys atliko tik tam tikras funkcijas, o slapyvardžių taikymas leido tokiai struktūrai išsilaikyti per visą vokiečių okupacijos laikotarpį. Jau trumpai pristatėme, kas užėmė vadovaujančias pareigas Vilniaus apygardoje. Toliau bus pristatyta AK pagrindinio štabo vadovybė

¹ Roman W. K. Konspiracja polska na Litwie ... - s. 50-55; Mjr. Gladkovo 1941-03-28 spec. pranešimas apie lenkų karinę organizaciją Kauno mieste // LYA, f. K-1, ap. 10, b. 4, l. 160.

² Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 37-39.

³ Ten pat, – s. 118.

Varšuvoje ir jos ryšiai su AK Vilniaus apygarda, leidžiami potvarkiai ir įsakymai. Pristatyti šį aspektą yra būtina, nes kaip matėme, Vilniaus apygarda buvo kitoje padėtyje, negu kita Lenkijos dalis. Jos teritorijoje išskirus vokiečius veikė sovietų partizanai, o tautinė ir konfesinė Vilnijos diferencijacija reikalavo iš AK išskirtinio dėmesio, reikėjo nubrėžti santykius su lietuviais, baltarusiais, žydais, rusais, katalikais, pravoslavais. Toks susiskaldymas tyrinėtojiui atneša nemažai painiavos. Nelengviau buvo apibrėžti santykius su vietos gyventojais, kurie dažnai palaikė priešiškas Lenkijai jėgas (sovietus, vokiečius) ir pačiai AK. AK Vilniaus apygardos štabas teikė nemažai pastangų pritraukti įvairių tautybių asmenis į savo pusę. Buvo stipriai išplėtotas AK propagandos aparatas tarp gyventojų, buvo sekami žmonės bendradarbiaujantys su vokiečių valdžia ir sovietų partizanais, sudarynėjami jų sąrašai ir rengiami jiems karo lauko teismai. Apie tai, o būtent apie propagandą, žvalgybą, teismus bus toliau rašoma.

1943 m. AK veiksmas suaktyvėjo ir organizacija pradėjo plėstis. Tai leido 1944 m. intensyviai kovoti su vokiečiais ir lietuvių administracija, policija ir Vietine rinktine. Tuo metu AK turėjo 18 brigadų ir savarankiškų dalinių bei 2 lauko karines formuotes. Per visą vokiečių okupaciją Vilniaus apygardoje buvo surengta virš 100 policijos nuvadų ir karinių įstaigų bei atsparos vietų puolimų, nuversta nuo bėgių dešimtys vokiečių traukinių, surengta kelias dešimtis pasalų ir išpuolių prieš komunikacijų vietas¹.

Vyriausioji AK vadovybė Varšuvoje

“Armija krajova” tai Lenkijos karinės pajėgos, kurios veikė visą vokiečių okupacijos laikotarpį prieškarinėje (iki 1939 08 31) Lenkijos teritorijoje. AK pagrindinis tikslas buvo Lenkijos atkūrimas tose teritorijose. Ši karinė organizacija sutelkė dar nematytą Europos istorijoje skaičių karių, kurie kovojo pagrindyje. Vyriausiasis AK karinis štabas buvo Varšuvoje. Jam vadovavo vyriausiasis komendantas, kuris vadovavo visai AK organizacijai, taigi ir AK Vilniaus apygardai. Vyr. komendantas buvo pavaldus Lenkijos karinių pajėgų vadui, kuris karo metu buvo vakaruose ir politiškai atsakingas prieš valdžios delegatą. Prieškarinės Lenkijos teritorijoje geriausiu laiku - 1943 m. vasarą, AK turėjo virš 300000 aktyvių narių. Vokiečių okupacijos metais vyr. komendantais buvo: S. Roveckis “Grot” (pareigose 1940 06 18 – 1943 06 30) ir T. Komorovskis “Bór” (1943 07 – 1944 09 02). Vilniaus apygarda periodiškai, kiek tai buvo įmanoma, turėdavo siųsti į vyriausioji AK štabą ataskaitas apie padėtį, gyventojų nusiteikimą ir požiūrį į okupantus bei AK. Vyriausiasis AK štabas siųsdavo į Vilnių įvairius įsakimus, direktyvas, nurodymus. AK Vilniaus apygardos štabas buvo atsakingas prieš vyriausiąjį komentantą Varšuvoje.

¹ Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie... – s. 10.

Nacstinės okupacijos metais pagrindės lenkų valstybės teismų sistema jau buvo sukurta, o jos teismai turėjo didelę svarbą. Visų pirma teismų sistemos buvimas reiškė, kad Lenkija praradusi suverenitetą neprarado tęstinumo kaip valstybė. Minimi teismai, kaip ir kitos atkurtos valstybės institucijos (emigracinė vyriausybė, vyriausiasis karo vadas) įgyvendino legaslatyvos Lenkijos valdžios vaidmenį. Teismų pagalba buvo kovojama su okupantais bei telkė gyventojus bendrai ginybai.

Kaip ir kitose nacstinės Vokietijos ar SSRS okupuotose kraštuose taip ir okupuotoje tų valstybių Lenkijoje atsirasdavo žmonių, kurie kolaboravo su okupantais. Kadangi Lenkija kaip valstybė neprarado tęstinumo, reiškia nei Vokietijos nei SSRS įstatymai Lenkijos valstybės prieškarinėse ribose neturėjo jokios galios. Pagrindės teisingumo institucijos okupacijų metų Lenkijoje buvo prieškarinės Lenkijos teisingumo institucijų tęsėjos ir buvo emigracinės vyriausybės paskirtos. Taigi pagrindiniai teismai karo laikotarpiu įgyvendino valstybės lygmens teisingumą¹. Dėl tos priežasties žmonės, kurie vykdydami okupantų nurodymus, veikė prieš Lenkiją ir buvo teisiami. Teismai teisdavo tokius žmones dažniausiai, nes laikė juos vidaus priešais.

Apie pagrindį lenkų teisingumo vykdymą yra išlikę nedaug šaltinių, tačiau randami dokumentai byloja, kad tai buvo tikslus ir turintis autoritetą aparatas². Daug dokumentų susidurus su priešu buvo deginama arba slepiama, todėl tai paaiškina jų stoką. Apie AK karo lauko teismus gan išsamiai yra rašęs L. Gondekas savo knygoje „Baudžiančioji Lenkija“³. Papildomu žinių apie teismus suteikia prieinama archyvinė medžiaga LCVA f. R-601. Tačiau archyvinė medžiaga deja nesuteikia bendro vaizdo apie pagrindį karinį lenkų teisingumo vykdymą⁴.

Jau 1940 m. gegužės 19 d. įsakymu visų apskričių komendantams S. Roveckis⁵ įsakė provokatorius ir išdavykus bausti mirties bausme⁶. Kariniai pagrindiniai teismai vadinami specialiaisiais kariniais teismais (toliau SKT). Tokius teismus vykdė GKS – AK.

Potvarkiai apybrėžiantys karo teismų veiklą buvo skelbiami 1940 m. gegužės – birželio mėn. Vienas svarbiausių buvo “Nutarimas dėl kepurinių teismų šalyje”, kuris skelbė, kad mirties bausmės skelbimas persekiotojams, išdavykams, šnipams ir provokatoriams priklauso SKT. Kariniai teismai buvo kuriami prie apygardų komendantų, o mirties bausmę turėjo patvirtinti

¹ Gondek L. Polska karząca 1939 – 1945. – Warszawa, 1988, - s. 12.

² Ten pat, - s. 20.

³ Ten pat.

⁴ LCVA saugoma keletą AK vadovybės potvarkių dėl karo lauko teismų, taip pat yra ataskaitos apie įvykdytas mirties bausmes, bet platesnių duomenų nėra.

⁵ Stefan Roveckis nuo 1940-06-30 GKS vyr. komendantas, o 1942-02-14 – 1943-06-30 buvo AK vyr. komendantas.

⁶ Gondek L. Polska karząca ... - s. 35.

valstybės delegatas. Tokių teismų jurisdikcijai priklausė apygardos sričių štabai¹. Šis nutarimas apibrėžė pagrindines karo lauko teismo funkcijas, juo buvo vadovaujamosi kūriant kitus nutarimus. 1941 m. lapkričio 20 d. buvo išleistas “Specialiųjų karo teismų statutas”, kuris išplėtė SKT kompetencijas. SKT nuo šiol privalėjo rinkti medžiagą apie nusikaltimus, kuri ateityje būtų panaudota ir teisiama šalinant. Nutarimas dėl kepurinių teismų to daryti nenumatė ir galėdavo skelbti tik mirties bausmę arba išteisinimą².

Vilniaus apygardoje teisinė padėtis buvo apibrėžta specialiu komendanto A. Kšyžanovskio potvarkiu dėl teisinės padėties sureguliuojimo. Jame skelbiama, kad AK Vilniaus apygardos teritorijoje veikia visi Lenkijos įstatymai, išleisti iki 1939 m. rugpjūčio 31 d. Potvarkio 7 straipsnis skelbia, kad iki to laiko, kol nebus sukurta visuotinė teismų sistema Lenkijoje, SKT kompetencijai priklauso visų civilių ar karinių asmenų įvykdyti nusikaltimai³. SKT Vilniaus apygardoje veikė jau 1941 m. pr. Vilniaus komendantūros teismo pirmininku buvo Janas Viscickis (Jan Wiścicki), o nuo tų metų balandžio Stanislavas Ochockis “Argus”. Daugiausiai pirmuose teismuose buvo teisti NKVD infiltruoti į GKS gretas asmenys⁴. Kaip aukščiau minėta, apie teismų nuosprendžius Vilniaus apygardoje išliko mažai šaltinių. Tačiau iš turimų, galima spręsti, kad kai kuriais atvejais SKT buvo griežti ir taikydavo aukščiausią bausmę, pvz. už daugkartinį įsakymo nevykdymą⁵. 1944 m. balandžio 12 d. “Vilko” įsakymu kiekvienas dalinis privalėjo turėti SKT, kuris susidėjo iš 1 karininko, 1 puskarininko ir 1 eilinio kario. Tuo įsakymu pareikšta, kad jeigu lenkų karis blogai elgėsi su belaisviu, gali sulaukti SKT teismo ir bausmės iki mirties įskaitant. Belaisviai, kurie nusikalto prieš AK ar civilius gyventojus turi būti teisiami SKT. Tai, kad šnipams ir išdavikams buvo taikoma aukščiausia bausmė jau buvo užsiminta, tai tiesiog dar karta pakartota “Vilko” įsakymu. Juo buvo draudžiama teisti nusikaltėlių vien tik liudininkų parodymais, nusikaltėlis privalėjo būti nuteistas SKT⁶.

Žvalgybos ir propagandos skyriai

Žvalgyba ir propaganda užėmė svarbią vietą AK Vilniaus apygardos veikloje. Žvalgyba buvo gerai išplėtotą ir apėmė daug įvairių institucijų, pramonės šakų. Propagandos organizavimas ir jos panaudojimas siekė nemažus mastus. Jos tikslas buvo nuteikti Vilniaus krašto tautines mažumas

¹ Gondek L. Polska karząca... - s. 37. Vėliau buvo atsisakyta valdžios delegato patvirtinimų, nes tai užimdavo daug laiko, kas karo sąlygomis buvo neveiksminga. Nuosprendį dažniausiai patvirtindavo srities komendantas.

² Ten pat, - s. 38-39.

³ Karo komendanto potvarkis dėl laikinosios teisinės padėties sureguliuojimo Vilniaus karinėje apygardoje // LCVA, R-601, ap. 1, b. 6., l. 1. – data nenurodyta. Žr. 2 priedas

⁴ Roman W. K. Konspiracja polska ... - s. 55.

⁵ 1944-01-15 “Znič” įsakymas // LCVA, R-601, ap. 1, b. 2, l. 4. Įsakyme rašoma, kad ppulk. “Felek” nuteistas mirties bausme už jam pavestų pareigų neatlikimą tris kartus. Įsakymas turėjo informuoti apie tai visus AK karininkus.

⁶ 1944-04-12 “Vilko” įsakymas nr. 5. // LCVA, R-601, ap. 1, b. 4, l. 4. Įsakymo punktai 6-10.

palankiai į AK veiksmus bei nuteikti visus gyventojus prieš vokiečius ir sovietus. Propagandai vadovavo Informacijos ir propagandos biuras (toliau IPB), kuris veikė 1941-1944 metais. Iki 1943 m. jam vadovavo J. Dobžanskis "Maciej", o nuo 1943 m. vidurio A. Kokocinskis "Julian". IPB sudarė sekretoriatą, periodinio leidinio "Niepodległość" redakcija, propagandos tarp vokiečių, informacijos, radijo pranešimų klausymo ir užrašymo grupės.

Kiekvienos apskrities ir valsčiaus IPB padaliniai buvo paskyrę po du žmones, į kurio pareigas įėjo žinių rinkimas ir ataskaitų rašymas apie politinę, tautynę, ūkio padėtį. AK Vilniaus apygardos štabo buvo išleista instrukcija, kaip tos žinios turi būti renkamos ir saugomos. Kiekvieną mėnesį į štabą turėjo būti teikiamos darbo ataskaitos. Jose reikėjo atkreipti dėmesį į tautynių mažumų nusistatymą lenkų atžvilgiu, taip pat reikėjo kaupti informaciją apie okupantų padarytus nusikaltimus ir esant galimybei apklausti liudininkus¹. Nors karo metu dažnai ataskaitos vėluodavo ar nebuvo atsiunčiamos taip dažnai kaip reikalauta, vis dėlto IPB gaudavo ir platindavo daug informacijos. Propagandos pagrindiniai tikslai buvo:

1. Lenkijos, jos teisėtą valdžią bei AK autoriteto kėlimas, kuri buvo laikoma vienintele legalia, lenkiška, karinė jėga;
2. visuomenės nusistatymo prieš okupantus pabrėžimas tam, kad visuomenė kovotų prieš jų terorą;
3. pateikimas visuomenei politinio, visuomeninio ir ūkinio nusistatymo, kuris buvo paremtas Lenkijos emigracinės vyriausybės nusistatymu tam, kad tokia visuomenė būtų galima paremti Lenkijos valstybės atkūrimą;
4. sovietinių ir komunistuojančių lenkų pasisakymų, veiksmų demaskavimas, kurie turėjo demagoginį charakterį ir realiai jų pasisakymuose buvo daug prasilenkimų su tikrove².

AK vadovybė išleido instrukciją³, kurioje nurodyta, kad kiekvienas partizanų būrys turėtų žmogų atsakinga už propaganda kareivių ir civilių gyventojų tarpe. Instrukcijoje pabrėžtas tokio žmogaus vaidmuo gyventojų tarpe, jis savo būryje turėjo suorganizuoti propagandinį patrulį, susidedantį iki 6 kareivių. Propagandinio patrulio užduotis buvo pastovūs kontaktai su vietiniais gyventojais, pašnekesiai su jais ir propagandos skleidimas, taip pat žinių rinkimas apie okupantų ar siaučiančių gaujų nusikaltimus. Kariniai ar politiniai įvykiai turėjo būti aiškinami "iš lenkų pusės".

Propagandos patrulis savo veikimo ribose organizavo informacinius standus, ar vietas, kur būtų galima priklijuoti atsišaukimus ar kitą informaciją (centrinė aikštė, sankryžos). Pagal galimybes buvo organizuojamos skaityklos kurio nors gyventojų namuose. Tokiose skaityklose buvo skaitomi IPB leidiniai, atsišaukimai, buvo aptariama karinė padėtis, per radiją, jeigu toks

¹ Potvarkis dėl BIP pranešimų apie politinę, ekonominę ir kultūrinę padėtį rašymo // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 7, l. 1-3.

² 1944-02-10 „Wiano“ pranešimas // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 9, l. 7.

³ Ten pat, - l. 11-12. Pilietinės auklėjamosios akcijos rengimo instrukcija. Nenurodyta datos ir kas išleido.

buvo, klausomasi lenkiškų laidų iš Londono¹. Reikia pabrėžti, kad ne visur ir ne visada pavykdavo surengti informacinius standus ir propropagandos patrulius, tačiau tokie įsakymai rodo, kad lenkų propagandai tarp vietos gyventojų buvo skiriamas didelis dėmesys.

1944 m. pr. kai buvo aišku, kad greitai laiku į Lietuvos teritoriją ateis rytų frontas, IPB buvo nurodytos naujos propagandos gairės, kurios iš esmės nesiskyrė nuo ankstesnių tik buvo daugiau apybrėžti santykiai su SSRS. Juose buvo kalbama apie tai, kad Lenkų darbininkų partija yra priešiška jėga, nes ji veikia prieš Lenkijos interesus ir bendradarbiauja su išdavykais. Buvo pasakyta, kad atkurta Lenkija bus demokratinė. Su SSRS reikia siekti gerų santykių ir atkūrti diplomacinius ryšius, o AK buvo pasirengusi bendradarbiauti su sovietų kariuomene. Tačiau tokiems santykiams pasiekti buvo reikalaujama, kad SSRS atsižvelgtų į Lenkijos teritorinį vientisumą (sienų iki 1939 m. rugsėjo pripažinimas) ir nepriklausomybę. Pabrėžta, kad su SSRS jokios kovos nebus, tačiau nebus pripažinti SSRS kariuomenės daromi nusikaltimai, į juos reikalui esant turi būti atsakyta². Taip pat buvo apybrėžti santykiai su vokiečiais. Jie buvo laikomi “mirtinu priešu, su kuriuo bus kovojama iki pergalės”. Pabrėžta, kad jokių kitų santykių su vokiečiais negali būti ir kovą reikia tęsti toliau³.

Santykiai su Lietuva buvo pristatyti trumpai, tačiau pateikė bendrą vaizdą. IPB išleistuose veiklos gairėse buvo pasakyta, kad Lietuvai vienintelė galimybė išsaugoti nepriklausomybę ir neįeiti į SSRS sudėtį yra bendradarbiavimas su Lenkija⁴. Vilniaus krašto klausymas nebuvo paliestas, tačiau iš dokumento turinio yra aišku, kad Lenkija buvo pasirengusi pripažinti tik jos prieškarinio sienas (kaip aukščiau minėta santykiams su SSRS apybrėžti).

Kai nuo 1943 m. AK kariniai veiksmai pradėjo intensyvėti, vis daugiau jos narių patekdavo į kalėjimus ar buvo vokiečių sušaudoma. Tokiu tikslu nuo 1944 m. kovo mėn. pradėta rinkti žinias apie suimtuosius AK narius. Buvo sukurta Savarankiško referato pareigybė. Žmogus einantis šias pareigas rinko žinias apie suimtuosius AK narius: slapyvardis, tikrasis vardas, už ką ir kokiomis aplinkybėmis buvo suimtas, kokia laukia bausmė. Savarankiški referatai buvo suorganizavę informacinį aparatą, kurio tikslas buvo žinių rinkimas apie įkalintuosius bei esant galimybei jų gelbėjimas, pabėgimų iš įkalinimo vietų organizavimas⁵.

Propagandos skyriaus užduotis buvo skelbti propagandą tarp vietinių gyventojų. Buvo sukurtas specialus propagandos skyrius “D” su poskyriais. Be propagandos buvo renkama informacija apie lenkų, lietuvių kolaborantus, aršius nacių režimo talkininkus, pvz. padalinys “Vužly” 1943 sausio-rugpjūčio mėn. surinko 191 asmenų vokičių įstaigų darbuotojų ir policininkų

¹ Instrukcija dėl skaityklų ir informacinių-propagandinių lentų organizavimas AK būrių stovėjimo vietoje // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 9, l. 22.

² Agitacinio propagandinio darbo instrukcijų projektai. Vilniaus IPB 1944-03-01 // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 9, l. 9.

³ Ten pat.

⁴ Ten pat, - l. 10.

⁵ Sam. REFO organizavimo 1944-03-17 instrukcija // LCVA, R-601, ap. 1, b. 17, l. 1 - pasirašė „Ludwik”.

sąrašą ir susekta 11 lenkų dirbusių Gestapo¹. Kiekvienas „D” grupės poskyris buvo atsakingas už propagandą tarp tam tikros tautybės žmonių. „D” skyriaus „L” poskyris buvo atsakingas už propagandą lietuvių tarpe. „D” skyriaus 1943 m. gruodžio 31 d. nurodymuose apibrėžta kaip turi dirbti „L” poskyris. Nurodoma, kad propaganda turi būti atliekama: žodžiu, raštu, užrašais ant sienų, ūkio ir administracijos aparato veiklos dezorganizacija, žvalgibinėmis-destrukcinėmis akcijomis slaptų lietuvių organizacijų tarpe, priešiška lenkams nusistačiusių registracija bei polonofiliškomis akcijomis lietuvių tarpe². Turi būti leidžiama spauda lietuvių ir lenkų kalbomis, kurioje būtų rašoma apie lietuvių karo nusikaltimus, turi būti siuloma prisijungti prie lenkų ir kartu kovoti su vokiečiais ir sovietais. Buvo planuojama leisti periodinį leidinį, kurį slaptos lietuviškos organizacijos vardu leistu „L” poskyris. Ten būtų rašoma, kad naciai ir sovietai susitarė dėl lietuvių tautos sunaikinimo ir kad lietuviai tik kartu su lenkais sugebės išlikti kaip tauta. Taip pat spaudoje ir atsišaukimuose skleisti įvairius gandus, kurie paliestų tokius klausimus, kaip lietuvių tautos išlikimą, apie žmonių suėmimus, evakuacijas ir pan³.

Administracinio aparato dezorganizaciją buvo nurodyta vykdyti leidžiant fiktyvius įsakymus vokiečių vadovybės ar lietuviškosios administracijos vardu, kviesti į fiktyvius susirinkimus tam, kad įstaigos vadovai paliktų savo darbo vietas. Taip pat buvo nurodyta, kad tam tikrus nusikaltimus vaizduoti kaip lietuvių tautos. Buvo nurodyta, kad lenkai, kurie gyvena prieškarinio Lietuvos teritorijoje ištrauktų į lietuvių pogrindžio darbą su tikslu teikti AK informaciją apie lietuvių pogrindžio veiklą⁴.

Panašios propagandos veiklos gairės buvo nurodytos „D” grupei, kuri pagrindinė užsiiminėjo propaganda ir veiklos dezorganizacija vokiečių tarpe. Didesnis dėmesys buvo nukreiptas į okupacinio karinio aparato veiklos dezorganizavimą, sabotажą fabrikuose ir įvairias diversijas atvirame lauke⁵. „D” grupę sudarė taip pat „Wyžly”. Jų tikslas buvo nuosekli įstaigų, okupacinės valdžios organų, pramonės, ūkio, komunikacijų, pašto, telegrafo, švietimo, policijos darbo žvalgyba. Turėjo pateikti ataskaitas apie lietuvių, vokiečių, rusų ir baltarusių spaudoje skelbtas žinias⁶. Kaip matome žvalgyba ir propaganda turėjo labai didelį vaidmenį AK organizacijoje, buvo stengiamasi ne tik surinkti žinias apie tam tikrų įstaigų darbą, vokiečių kariuomenės judėjimą, bet ir nuteikti vietinius gyventojus kuo palankiau AK veiksmams.

¹ „N” grupės ataskaita už 1943 m. sausio-rugpjūčio veiklą // Ten pat, b. 23, l. 9.

² Grupės „D” „L” padalinys. Diversinio darbo būdai ir metodai, 1943-12-31 // LCVA, R-601, ap. 1, b. 14, l. 5; Bubnys A. Armijos krajojvos Vilniaus apygardos Informacijos ir propagandos biuras // Armija krajojva Lietuvoje...2 dalis, p. 10-12. IPB taip pat išleido „Lietuvių ir lenkų santykių sureguliuavimo” projektą – Žr. 5 priedą.

³ Grupės „D” „L” padalinys... // LCVA, R-601, ap. 1, b. 14, l. 5.

⁴ Ten pat.

⁵ Ten pat, - l. 6.

⁶ Grupė „D”, „Vyžly” grupės organizavimas, 1944-01-03 // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 14, l. 7.

Specialiai diversijoms prieš okupantus 1942 m. pab. buvo sukurtas Kedyvas (lenk. Kierownictwo Dywersji Komendy Głównej Armii Krajowej). Kedyvas veikė iki 1944 m. liepos, kai sovietai okupavo Lietuvą. Neturint galimybės efektyviai atlikti savo pareigas Kedyvo nariai buvo suskirstyti į partizanų dalinius ir paleisti į miškus. Kedyvo veiklai suorganizuoti ir apmokyti vietinius AK narius vyr. komendantūra Varšuvoje į Vilnių atsiuntė karininkus. Taip Vilniaus apygardoje Kedyvas pradėjo savo organizacinį darbą jau 1943 m. sausį. Jam vadovauti ėmėsi V skyriaus viršininkas S. Černikas, o po kelių savaičių T. Centysas, kuris apibrėžė Kedyvo uždavinius. Iš pradžių visa Kedyvo veikla buvo koncentruota į diversijas geležinkeliuose ir keliuose. Pirmą reikalingą diversijoms ginkluotę Kedyvas gavo pats surengdamas 1943 m. vasario 12 d. puolimą į ginkluotės sandėlius Burbiškėse. Sandėlius saugojo lietuviai, užėmimo metu nebuvo iššautas nei vienas šovinis. Tokiu būdu Kedyvas savo pirmiesiems diversiniams išpuoliams gavo 120 kg trotilo¹. Kedyvui dažnai truko reikalingų medžiagų diversijoms atlikti savo veiklos pradžioje. Geriausiai tam darbui buvo pasiruošę Švenčionių rajone veikę diversantai, blogiausia padėtis buvo Pastovyse².

Kedyvas buvo stipriai susijęs su SKT. Kedyve buvo sukurtas specialus padalinys, kuris turėjo vykdyti SKT paskelbtas mirties bausmes. Toks padalinys vadinosi “Egzekutyvu”. Ją sudarė 3-5 žmonių grupelės, kurios vykdė tas mirties bausmes. Jų pareigos taip pat apėmė gestapo darbuotojų likvidavimą ir kitų asmenų, stipriai susijusių su vokiečių valdžios įstaigomis ir kėlusiu pavojų AK veiklai³. Tokie asmenys, o taip pat šnipai, išdavikai dažnai buvo likviduojami tiesiog gatvėse, kur mažiau žmonių. Verta paminėti, kad vieno mirties nuosprendžio Kedyvas neįvykdė. SKT mirties bausme buvo nuteisęs lenkų visuomenės veikėją J. Mackevičių, tačiau jis buvo nusiųstas tirti palaikų, rastų Katynėje. Kedyvas pasipriešino vykdyti mirties nuosprendį J. Mackevičiui, o pats nuosprendis netrukus buvo panaikintas⁴.

AK Vilniaus apygardoje Kedyvas surengė nemažai diversinių akcijų, buvo padegami sandėliai, sprogdinami geležinkeliai. Diversinis padalinys buvo skirstomas į Vilniaus ir Vilniaus apygardos. Kedyvo struktūra buvo tokia:

1. štabas;
2. Vilniaus grupės diversiniai daliniai;
3. Bohdanovo grupės diversiniai daliniai;
4. partizanų daliniai, kurie veikė Švenčionių – Nemenčinės miškuose;

¹ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 108-109.

² Armia Krajowa w dokumentach... – T. III, s. 124.

³ J. Kulikovskio ir kt. baudžiamoji byla, 1945-05-09 J. Kulikovskio apklausos protokolas // LYA, f. 58, b. 9269/3, t. 1, l. 49-50.

⁴ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 111.

5. “Egzekutyvas”;
6. sabotažo skyrius.

Vilniaus grupės diversiniai daliniai buvo skirstomi į:

1. diversinis dalinys Lentvario – Marcinkonių kriptimi, turėjo 7 diversinius patrulius;
2. diversinis dalinys Vilniaus – Beniakainių kriptimi, turėjo 2 diversinius patrulius;
3. Naujosios Vilnios – Pabradės kriptimi – 3 patruliai;
4. Naujosios Vilnios – Smurgainių kriptimi – 2 patruliai;
5. Letvario – Kaišiadorių kriptimi - 2 patruliai;
6. Vilniaus – Rudiškių kriptimi – taip pat 2 patruliai.
7. Dukštų – Turmantų kriptimi – 1 patrulis ir
8. Krulevščiznos (lenk. k.) – Vilejkos kriptimi - 1 patrulis.

Matome, kad diversinių grupių organizacinis tinklas buvo gerai išplėstas ir veikė visose pagrindiniuose geležinkelio kryptyse¹. Nereikia pamiršti, kad nemažai geležinkelio bėgių sprogdinimų atliko taip pat sovietų partizanai. Taigi Vilniaus krašte realiai geležinkelių sistema sunkiai veikė ir vokiečiams gabenant krovinius reikėjo pasitelkti gerą apsaugą, o kroviniai jeigu judėjo, tai darė tą labai lėtai.

¹ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 116-117.

ARMIJOS KRAJOVOS VILNIAUS APYGARDA IR VOKIEČIAI

Vilniaus krašto padėtis iki Vokietija 1941 m. birželio 22 d. užpuolė Sovietų Sąjungą ir okupavo Lietuvą buvo kita, negu Lenkijoje. Vilniaus kraštas buvo iš pradžių užpultas sovietų, vėliau gražintas Lietuvai, po to sekė pirmoji sovietinė Lietuvos okupacija. Vilniškė AK veikė kitomis sąlygomis negu kitos apygardos. Didžioji dalis Lenkijos buvo okupuota vokiečių ir susisiekimas tarp Varšuvos ir AK Vilniaus apygardos buvo sudėtingas. Kitokia padėtis atsirado kai nacistinė Vokietija okupavo Lietuvą. Susisiekimas su vyriausiąja AK vadovybe Varšuvoje tapo geresnis ir reguliaresnis, nes abiejų teritorijų neskyrė siena. Šitame skyriuje bus pristatyta AK Vilniaus apygardos kova su vokiečiais, tos kovos pagrindiniai bruožai ir būdai, bus pristatytas nacistinės valdžios Lietuvoje požiūris į AK, kokiais būdais vokiečiai kovojo prieš lenkų karinį pagrindį, kokias žinias apie jį turėjo. Svarbus aspektas, kurio negalima nepristatyti yra AK Vilniaus apygardos pagrindinio štabo bandymai susitarti su vokiečiais dėl abipusio požiūrio į save. Taip pat bus pristatytos AK narių sušaudymo ir įkalinimo vietos.

Vokiečių okupacinė politika Vilniaus krašte

Toliau aptarsime kaip Lietuva buvo valdoma nacistinės valdžios, kaip veikė tos valdžios aparatas, koks buvo okupantų požiūris į Lietuvos gyventojus, gyventojų genocido politiką. Esminis pasikeitimas, kuris turėjo įtakos AK Vilniaus apygardos štabui buvo tai, kad tarp Varšuvos ir Vilniaus pagerėjo ryšys, nes abi teritorijos buvo valdomos vieno okupanto.

Vokiečiai užėmė Vilnių jau birželio 24 d. be didesnio pasipriešinimo. Sovietų pajėgos atsitraukė ir didesnio pasipriešinimo prieš vokiečius nesurengė. Tačiau NKVD paskutinėmis buvimo Lietuvoje valandomis spėjo likviduoti ir išvežti į Sibirą kelis šimtus žmonių. NKVD be gailės nužudė Lukiškėse, Praveniškėse, Vilejkoje, Lidoje, Ašmenoje ir kitose vietovėse kalintus asmenis¹. Praveniškėse buvo sušaudyta apie 500 žmonių ir kalėjimo įgula. J. Volkonovskis pateikia pasitraukiančių sovietų 3000 nužudytų Vilniaus krašto lenkų tautybės asmenų skaičių². Vokiečiams bombarduojant miestą, Vilniaus geležinkelio stotyje kilo kautynės tarp sovietų ir geležinkelio darbuotojų. Tokių būdu buvo atgabinti keli traukinių vagonai su kaliniais, kuriuos vežė į Sibirą. Tarp kalinių buvo būsimasis AK 3-osios brigados vadas Gracijanas Frugas “Ščerbec” (Gracjan Fróg “Szczerbiec”). Jis sovietų buvo nuteistas kalėti pataisos darbų lageryja ir kaltinamas tuo, kad norėjo atkūrti prieškarinę Lenkiją, t.y. panaikinti sovietų valdžią Vilniaus krašte³. Jis pažinojo GKS vadovybę, todėl sovietams buvo vertingas. Galiausiai 1941 m. birželio 23 d. jis turėjo būti ištremtas

¹ Tomkiewicz M. Zbrodnia w Ponarach. – W., 2008, s. 84-85.

² Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 73.

³ Gracijano Frugo baudžiamoji byla: LYA, K-1, ap. 58, b. P-10850, sekimo bylos L. 8.

į Rusijos gilumą, net nepasibaigius tirti jo baudžiamosios bylos. Tačiau jo vagonas buvo atjungtas nuo kitų ir G. Frugas liko Vilniuje. Sovietai ilgą laiką galvojo, kad jis “pasimetė” Rusijos gilumoje, o G. Frugas tuo tarpu aktyviai prieš juos kovojo (jau sovietams okupavus Lietuvą antrąkart).

Sovietų pajėgoms traukiantis Lietuvoje įvyko sukilimas, kuriams vadovavo Lietuvių aktyvistų frontas (toliau LAF). LAF birželio 23 d. paskelbė Lietuvos atkūrimą, tačiau okupavę Lietuvą vokiečiai LAF nepripažino ir netrūkus panaikino jo išleistus potvarkius. Vokiečiai patys norėjo sukurti Lietuvoje savo, nacistinį valdžios aparatą, o Lietuvą laikė Vokietijos dalimi. Pagal A. Hitlerio planą Lietuva turėjo tarnauti Vokietijai kaip laisvas plotas, kurį reikia apgyvendinti vokiečiais, vietos gyventojus išvežti darbams į Vokietiją, suvokietinti arba sunaikinti¹. Kaip vėliau pasirodė, po kelių mėnesių į Lietuvos teritoriją atvyko pirmieji kolonistai iš Vokietijos. Naujieji okupantai į Lietuvą taip kaip į kitas okupuotas šalis žiūrėjo kaip į teritorijas, kurios turi Vokietija aprūpinti ištekliais, žemės ūkis turėjo tarnauti nacistinei kariuomenei. Lietuvos teritorijoje pradėjo veikti Vokietijos įstatimai, vietinius potvarkius leisdavo Rentelnas ir okupantų administracija. Lietuvoje buvo panaikintos visos pilietinės teisės, negalima buvo šaukti susirinkimų, įvesta komendanto valanda 21-5 val., žydų tautybės asmenims buvo leidžiama vaikščioti tik šaligatviais, jie turėjo būti prisisiuvę ant drabužių geltonos spalvos Dovydo žvaigždę. Už nepaklusnumą net menkiausiai nusižengus grėsė didelės bausmės ir net mirties bausmė².

Liepos mėnesį visoje Lietuvos teritorijoje buvo įkurtas Lietuvos generalinis komisariatas, kuris įėjo į naujai sukurtą teritorinį vienetą – Ostlandą. Komisariatas apėmė visą Lietuvos teritoriją, kuri priklausė Lietuvos SSR, o ją valdė Adrianas von Rentelnas. Jis buvo tiesiogiai pavaldus Reicho okupuotų kraštų ministrui Rosenbergui. Lietuvių visuomenė vokiečius iš pradžių vertino gan palankiai. Buvo tikimasi, kad vokiečių okupacija nebus tokia žiauri kaip sovietų. Todėl lietuviai stengėsi įsilieti į vokiečių kūriamą civilinę krašto administraciją. Rentelnui sutikus buvo sušaukta krašto valdyba, į kurią įėjo tarėjai. Šitie tarėjai privalėjo padėti vokiečiams valdyti Lietuvą. Generaliniu tarėju buvo paskirtas J. Kubiliūnas. Generalinis tarėjas esant reikalui galėjo pavaduoti generalinį komisarą vidaus reikaluose, buvo atsakingas už kitų tarėjų ir pavaduotojų darbą³. Tuo metu buvo tikimasi vokiečių palankumo lietuviams ir bent jau minimalios Lietuvos autonomijos. Lietuvių pareigūnai negalėjo užimti aukštų pareigų, tačiau civilinės administracijos vidutinio lygio pareiguose kontroliuojami vokiečių dirbti galėjo. Įstaigų darbe buvo naudojama tik vokiečių kalba, todėl kiekvienoje įstaigoje privalėjo būti lietuvių-vokiečių vertėjai. Įsakymas dėl vokiečių kalbos įvedimo valdžios įstaigose buvo paskelbtas tik įkūrus tas įstaigas, jau 1941 rugpjūčio 6 d⁴. Taip pat buvo leista lietuviams sukurti savo policiją. Buvo sukurti savisaugos daliniai, kurie saugojo

¹ Masinės žudynės Lietuvoje (1941-1944). 1 dalis. – V., 1965, p. 28.

² Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944). – V., 1998, p. 74.

³ Tomkiewicz M. Zbrodnia w Ponarach 1941-1944. – W., 2008, s. 42.

⁴ 1941 08 06 Vilniaus apygardos komisaro įsakymas dėl įstaigų darbo organizavimo: LCVA, R-617, ap. 1, b. 1. 565.

geležinkelius, sandėlius, tačiau deje taip pat prisidėjo prie civilių gyventojų žudymų Kaune, Minske, Paneriuose. Gestapo žinioje buvo Ypatingasis būris (Sonderkommando), kurį sudarė apie 150 asmenų¹. Jie stipriai prisidėjo prie Vilniaus krašto gyventojų žudynių Paneriuose, kur nužudyta apie 80000 žmonių daugiausiai žydų. Žydų tautybės asmenų žudynės vyko visoje Lietuvos teritorijoje, o baigiantis vokiečių okupacijai Lietuvoje liko vos keli jų tūkstančiai. Žudyta ne tik žydus, didelis dėmesys buvo skiriamas komunistų ir raudonosios armijos karo pabėgėlių žudynėms, taip pat lenkų tautybės asmenų žudynėms. Civilių gyventojų žudynės reikalauja atskiro pristatymo, todėl apie tai bus kalbama vėliau.

1942 m. balandžio mėn. prie Lietuvos generalinio komisariato buvo prijungtos Sviro, Ašmenos ir Eišiškių apylinkės. Prijungtoje Sviro srityje koncentravosi didelis AK partizanų bei sovietų partizanų skaičius. Ten atsirado pirmieji organizuoti AK partizanų būriai, o miškinga teritorija iki vokiečių okupacijos pabaigos saugojo daug lenkiško karinio pogrindžio kareivių. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad su vokiečiaus Vilniaus krašte kovojo taip pat sovietų partizanai, dažnai siautėjo plėšikaujančios gaujos, kurias sudarė iš vokiečių nelaisvės pabėgę sovietų kariai.

Žmonių žudynės Vilniaus krašte

Pirmieji naujojo okupanto išpuoliai prieš vietos gyventojus prasidėjo iš karto užėmus kraštą. Randama duomenų, kad jau pirmosiomis nacistinės okupacijos dienomis įvyko žmonių žudynės. Jeigu apie žydų tautybės asmenų žudynes Vilniaus krašte yra žinoma nemažai, tai apie kitų tautybių žmonių žudynes lietuviškoje istorijografijoje žinių yra mažai. Lenkiškojoje istorijografijoje šis klausimas irgi nėra gerai ištyrinėtas, tačiau yra paskelbti pirmųjų nacių okupacijos dienų liudininkų atsiminimai. Šiek tiek žinių randama Lietuvos archyvuose. Kaip pavyzdį galima pateikti J. Gajčevskio atsiminimus. Jis buvo žmonių sušaudymo Jašiūnuose liudininkas dar pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis. J. Gajčevskis mini, kad 1941 m. birželio 24 d. lietuviai Jašiūnuose nužudė 8 lenkus². Tokių nusikaltimų Vilnijoje okupacijos pradžioje įvykdyta ne vienas.

Kalbant apie žmonių žudynes, bus bandoma labiau išskirti lenkų tautybės asmenų žudynes, nes mums tai aktualu aptariant AK veiklą Lietuvoje. Žinoma, didžiausia tragedija buvo holokaustas, kurio metu Lietuvoje buvo išžudyta didžioji dalis Lietuvos žydų. To negalima pamiršti, bet tuo pačiu negalima pamiršti, kad Lietuvos gyventojų žudynėse dalyvavo nemažai Lietuvių. LYA randama keleta idomių baudžiamųjų bylų, kurias komunistinė valdžia iškėlė lietuviams, atsakingiems už žmonių žudynes Paneriuose, Švenčionyse, priverčiamojo darbo stovyklose Buzuraičio k., Rudaminoje, Baltojoje Vokėje ir kt. Vilniuje žmonėms likvyduoti buvo sukurtas SD

¹ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 75.

² Gajczewski J. Wspomnienia wojenne z Jaszun // Pamiętnik Okręgu Wileńskiego AK, nr. 13, 2000, s. 19

Ypatingasis būrys (vok. Sonderkommando), kuris gabendavo įkalintus žmones Gestapo požemiuose, Lukiškių kalėjime arba Vilniaus geto gyventojus į sušaudymo vietas, dažniausiai Panerio miškus. Ypatingasis būrys buvo sudarytas išimtinai iš lietuvių. Jį sudarė iki 100 žmonių, o kai 1944 m. žmonių žudynių Paneriuose sumažėjo, Ypatingajame būryje tarnavo 38 žmonės. Apie vykdytas egzekucijas Paneriuose ir kituose vietovėse daug žinių pateikia Vinco Sausaičio, Vlado Butkūno, Petro Černiausko baudžiamosios bylos¹. Jose atskleidžiamas egzekucijų mastas. Dauguma būdelių buvo nuteisti mirties bausmėmis.

Pirmaisiais nacistinės okupacijos mėnesiais Vilniaus krašte vyko masiniai žmonių suiminėjimai ir žudymai. Daugiausiai nukentėjo tie gyventojai, kurių buvo dauguma, t.y. lenkai ir žydai. Žydus vokiečiai nuosekliai likvidavo vadinamosios „Žydų akcijos“² (vok. Judenaktion) metu, kuri buvo oficialiai skelbiama nacistinės Vokietijos. Be minėtų buvo likviduojami sovietų karo belaisviai. Viena didžiausių sovietinių karo belaisvių stovyklų buvo Bezdonyse. Joje buvo nužudyta apie 25000 belaisvių. Su jais buvo elgiama žiauriai, jie buvo marunami badu, verčiami dirbti. Visi sovietiniai belaisviai šioje vietovėje buvo palaidoti be drabužių 14 didelių ir 4 mažesnėse masinėse kapavietėse³. Panašios stovyklos buvo visoje Lietuvoje. Be to Vilniaus krašte veikė daug priverstinio darbo stovyklų, kuriuose buvo apgyvendinami žydai (taip pat moterys ir vaikai), o aplinkiniai gyventojai privalėjo atlikti priverčiamojo darbo stovykloje darbo duoklę. Šalia Vilniaus buvo daug durpino kasinėjimo priverčiamųjų darbo stovyklų: Buzuraičio k., Baltojoje Vokėje, Riešėje ir kitur. Galiausiai visi juose apgyvendinti žydai buvo žiauriai nužudyti, pvz. Buzuraičio stovykloje buvo sudeginti barakuose 300 žydų, o kurie bandė bėgti buvo sušaudomi⁴. Čia pateikti tik keli Lietuvos gyventojų žudynių pavyzdžiai Vilniaus krašte, o tokios žudynės palietė visą Lietuvos teritoriją. Beveik kiekviename didesniame miestelyje vyko nekaltų gyventojų egzekucijos. Daugumoje vietovių buvo sunaikintos žydų bendruomenės. Nereikia pamiršti, kad didžiuosiuose miestuose veikė žydų getai. Kol vokiečiai sėkmingai kovojo su SSRS, nekaltų gyventojų žudynės siekė neregėtą mastą.

Be Lietuvos gyventojų vokiečiai negailėstingai žudydavo sovietinius karo belaisvius. Didžiausios jų kalinimo stovyklos Vilniaus krašte buvo Naujojoje Vilnioje ir Bezdonyse. Dažnas reiškinys buvo vokiečių organizuojamos baudžiamosios akcijos prieš gyventojus, kurių metų buvo žiauriai žudomi civiliai gyventojai. Baudžiamosios akcijos būdavo keliamos prieš kaimus, kuriuose

¹ Vinco Sausaičio, s. Morkaus, g. 1918 // LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3; Vlado Butkūno, s. Vinco, g. 1916 // Ten pat, - b. 47610/3; Petro Černiausko, s. Juozo, g. 1919 // Ten pat, - b. 43057/3 baudžiamosios bylos. Juose minima daugiau Ypatingojo būrio žmonių, tiesiogiai dalyvavusių žydų, lenkų, komunistų, sovietinių karo belaisvių žudymuose.

² Archyvuose nacistinės okupacijos Vokiečių valdžios dokumentuose beveik nerandama, kad būtų pažodžiui parašyta apie žydų žudynes, dažniausiai rašoma apie sėkmingai įvykdytą „Žydų akciją“ tam tikroje vietovėje. Tokia akcija suprantama buvo žydų tautybės asmenų žudynės arba išvežimas į priverčiamojo darbo stovyklą, kurioje vėliau jie buvo nužudomi.

³ LSSR respublikinės komisijos vokiečių piktadaryboms tirti 1944-08-20 aktas // LMA RS, f. 159, b. 79, l. 1.

⁴ Ten pat, 1945-04-01 aktas; Bubnys A. Vilniaus žydų žudynės ir Vilniaus getas (1941-1944) // Genocidas ir rezistencija, 2003, nr. 2, p. 25; Jono Oželio-Kazlausko baudžiamoji byla // LYA, f. K-1, ap. 58, b. b. 46348/3, l. 46-48.

nuolat kartodavosi geležinkelio transporto diversijos, sprogdinami bėgiai ar pan. Nors gyventojai dažniausiai neturėjo nieko bendro su diversijas organizuojančiais sovietų ar AK būriais, vokiečiai baudžiamųjų akcijų metų juos išžudydavo. Žinomiausios baudžiamosios akcijos Vilniaus krašte buvo surengtos prieš Pirčiupių, Gumbo k., Kernavos k., Gudelių k. ir kt.¹ gyventojus. Vokiečiai baudžiamąsias akcijas rengė dėl sovietinių partizanų rengiamų diversijų geležinkeliuose. Dėl jų veiklos nukentėdavo nekalti aplinkiniai gyventojai. Buvo vadovaujamosi požiūrių, kad mirties įvykdymo būdas tarp jų ir baudžiamosios akcijos turi padidinti atgrasinantį bausmės poveikį. Vokiečiams buvo suteikta teisė be teisinės atsakomybės naikinti pasikėsinusius į vokiečius gyventojus, o neradus kaltininkų bausti aplinkinius gyventojus².

Svarbiausios lenkų karinio pogrindžio narių įkalinimo ir žudymo vietos

Lenkai Vilniaus krašte sudarė daugumą gyventojų. Jų padėtis buvo šiek tiek kitokia negu Generalinėje gubernijoje, vokiečiais į Vilnijos lenkus žiūrėjo kaip į potencialią darbo jėgą, kuri palaikytų krašto ekonomikos raidą. Vilniaus mieste represijos pagrinde palietė lenkų pogrindžio organizacijas, dvasininkiją ir inteligentiją, kurių dauguma buvo sušaudyti Paneriuose.

Daugiausia AK suimtų narių buvo kalinama Lukiškių kalėjime Vilniuje. Vilniuje buvo centrinis AK Vilniaus apygardos štabas, o aktyvių narių mieste buvo labai daug, todėl į Lukiškių kalėjimą patekdavo nemažai AK narių, pagrinde kurie veikė Vilniuje ir jo apylinkėse. Vilniuje taip pat veikė kalėjimai Panerių g. (moterų), Antakalnyje, Vilkpedėje, Gestapo pastate Aukų g., o po Vilniaus geto lividavimo Rasų g. moterų vienuolino patalpose³. Pastarajame kalinami buvo daugiausiai žydai amatininkai, kurie gamino odos gaminius, siuvo batus gestapininkams⁴, tačiau kartais buvo įkalinami ir kitų tautybių asmenis. Lukiškio kalėjimo kaliniai privalėjo dirbti įvairius sunkius darbus kalėjimo ir miesto ribose, nurenginėti sušaudytųjų žydų kūnus, iškrovinėti traukinio vadonus ir pan.⁵ Iš Lukiškių dalis kalinių buvo išvežami į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Be to kiekvienas didesnis Vilniaus krašto miestas turėjo savo kalėjimus, pvz. Ašmenoje, Vilejkoje, Dysnoje, Eišiškėse ir kt. Toliau bus pristatytos įkalinimo ir kalinių žudymo vietos Vilniuje, nes dėl darbo apimties negalime pristatyti kalinių padėties visame Vilniaus krašte. Minėjome, kad nacistinei Vokietijai okupavus Lietuvą, buvo paskelbti Vokietijos ir specialūs įstatymai okupuotiems kraštams. Realiai visos žmogaus prigimtinės teisės buvo apribotos, o okupantui rankos

¹ Zizas R. Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės // Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje. - Vilnius, 2005, p. 116-117. – 1944-04-09 vokiečių kariuomenė įvykdė baudžiamąją akciją prieš Gumbo k. (Eišiškių apskritis, Jašiūnų valsčius) gyventojus, nužudyta 18 žmonių. Tą pačią dieną vokiečių buvo žudomi kaimininių Kernavos ir Gudelių kaimo gyventojai.

² Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... – p. 186.

³ Tomkiewicz M. Zbrodnia w Ponarach 1941-1944. – W., 2008, s. 88.

⁴ Vinco Sausaičio, s. Morkaus, g. 1918 baudžiamoji byla // LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47746/3, l. 26 ap-27.

⁵ Tomkiewicz M. Zbrodnia w Ponarach 1941-1944. – W., 2008, s. 93.

buvo atrištos. Todėl dažnai dėl menkiausio nusikaltimo žmogus buvo sušaudomas, arba nekaltas žmogus būdavo kalinamas keletą mėnesių.

1942 m. pr. Gužių k. šalia Pabradės buvo ir sušaudyta 25 lenkai, 12 įkalinti Lukiškių kalėjime už vykdytas diversijas geležinkeluose, rastas ginklų sandėlis¹. 1942 m. vasario 24 ir 25 d. Vilniuje buvo suimti 30 lenkų, kurie priklausė pagrindinei karinei organizacijai. Jie vėliau buvo sušaudyti². 1942 m. gegužės 5 d. Vilniuje sušaudytas 31 lenkų pagrindžio narys, gegužės 12 d. dar 57 nužudyti žmonės. Dauguma jų buvo moksleiviai ir absolventai. 1942 m. gegužės 9 ir 17 d. Paneriuose sušaudyta 85 lenkų moksleiviai ir absolventai³. Rugsėjo 12 d. sušaudyta 12, o lapkričio 21 d. – 13 lenkų už ginklų slėpimą ir dokumentų padirbinėjimą⁴. Gegužės 23 d. vokiečiai įvykdė masinį Žveryno ir Kalvarijų g. gyventojų patikrinimą. Buvo pasitelkta 700 Vermachto karių, 450 lietuvių policininkų, 120 saugumo pareigūnų ir 60 kriminalinės policijos pareigūnų. Patikrinimo tikslas buvo surasti partizanus, desantininkus, lenkų pagrindžio veikėjus, žydus ir kt. Patikrinimo metu sulaikyti 1148 žmonės, daugiausiai dėl to, kad neturėjo asmens dokumentų, iš jų 350 (217 lenkų) buvo įkalinti Lukiškių kalėjime⁵. Kovo mėn. vokiečiai rado slaptas spaustuves Vilniuje, kur buvo padirbinėjami dokumentai. Tuo pagrindu Vilniuje prasidėjo areštai, kurių metu suimti 192 lenkai, 34 sušaudyti Paneriuose. Gegužės 6 d. Paneriuose buvo sušaudytas kun. T. Zavadzkiš, kuris vadovavo vadinamajai AK Vilniaus apygardos legalizacijos grupei (dokumentų padirbinėjimas)⁶. 1943 m. pr. buvo suimta AK diversijas atliekančių Pabradės apylinkėse žmonių grupė⁷. Vasario ir kovo mėn. policija aptiko daug lenkų slaptų spaustuvių, buvo konfiskuota aparatūra, suimti keli lenkai (skaičius nenurodomas)⁸. Gegužės mėn. Vilniuje buvo suimti 52 AK nariai, konfiskuota daug ginklų ir amunicijos⁹. 1943 m. rugsėjo 15 d. Kedyvo nariai nužudė lietuvių saugumo policininką M. Padabą. Buvo surengta keršto akcija, kurios metu rugsėjo 17 d. Vilniuje suimta 140 lenkų įkaitų, iš kurių 14 nužudyta Paneriuose, likusieji buvo išvežti į Praveniškių darbo stovyklą¹⁰. Spalio mėn. už dokumentų padirbinėjimą Vilniuje buvo suimti 34 lenkų tautybės asmenys¹¹. Iš viso 1943 m. lapkritį Vilniaus stiryje buvo suimta 406 lenkai¹². Nuo tų metų rudens vokiečių politika Lietuvos lenkų atžvilgiu ėmė keistis, vis mažiau lenkų pasipriešinimo dalyvių buvo sušaudoma, kartais įkalintieji AK nariai būdavo paleidžiami į laisvę. To priežastys buvo vokiečių kariuomenės

¹ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... – p. 261.

² Lenkų pasipriešinimo judėjimas // LCVA, f. R-1399, ap. 1. b. 61, l. 23.

³ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... – p. 261.

⁴ Ten pat.

⁵ SS ir policijos vado Lietuvoje 1942-05-29- ataskaita // Wiano, 2001, nr. 11/144, s. 12-13.

⁶ Ten pat, p. 262.

⁷ Lenkų pasipriešinimo judėjimas // LCVA, f. R-1399, ap. 1. b. 61, l. 66-67.

⁸ Lenkų pasipriešinimo judėjimas // LCVA, f. R-1399, ap. 1. b. 33, l. 4-4 ap.

⁹ Ten pat, l. 145.

¹⁰ Ten pat. – tarp nužudytųjų buvo keli žymūs lenkų veikėjai: medikas K. Pelčaras, teisininkas M. Gutovskis, advokatas M. Engelis.

¹¹ Lenkų pasipriešinimo judėjimas // LCVA, f. R-1399, ap. 1. b. 62, l. 62.

¹² Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... – p. 264.

nesėkmės kovojant su SSRS ir AK Vilniaus apygardos geras organizacinis tinklas. Beje tuo metu AK daugiau kovojo su sovietų partizanais ir su lietuvių policija negu su vokiečiais. Visa tai suteikė pagrindą lenkų ir vokiečių susitikimams ir deryboms.

Vilniuje svarbiausios įkalinimo vietos buvo Lukiškių kalėjimas ir Gestapo pastato rūšiai. Dažnas, kuris ten kalėjo buvo išvežamas į egzekucijų vietas ir sušaudomas arba dar mirdavo savo celėse. Gestapo pastato rūšiuose buvo įrengtos specialios kameros, kuriuose įvairiais būdais suimtieji būdavo kankinami. Pabėgimo atveju per visą nacių okupaciją beveik nepasitaikė.

Didelis smūgis buvo suduotas lenkų dvasininkijai Vilniaus krašte. Nuo pat nacistinės okupacijos pradžios lenkų dvasininkija pradėta likviduoti. Kunigai, dvasininkai, vienuoliai pradėti žudyti arba buvo išvežami sunkiems priverstiniais darbams į Vokietiją. Tai buvo didelis smūgis lenkų visuomenei bei AK, kurios gretoms dvasininkija darė didelę įtaką.

AK ginkluotas pasipriešinimas

Nacistinės okupacijos metu išplito AK partizaninių būrių skaičius ir veikla. Tuo laikotarpiu AK Vilniaus apygardoje veikė tokios lenkų partizanų brigados: “Jurando” (lenk. Jurand), “Ščerbcio” (lenk. Szczerbiec), “Ronino” (lenk. Ronin), “Lupaškos” (lenk. Łupaszka), “Konaro” (lenk. Tońko-Konar), “Vilhelmo” (lenk. Wilhelm), “Turo” (lenk. Tur), “Mažojo gračo” (lenk. Mały Gracz), “Šikšnosparnio” (lenk. Nietoperz), “Ostrogos” (lenk. Ostroga-Światoldycz), “Vavžeckio” (lenk. Wawrzecki), “Dėdės” (lenk. Wujek) ir daliniai: “Kmicico” (lenk. Kmicic), savisaugos, atpažinimo, Kedyvo¹. Pirmieji organizuoti ir AK Vilniaus apygardos štabo vadovaujami lenkų partizanų būriai pradėjo kurtis 1943 m. pavasarį. Vienas iš pirmųjų pagrindinių lenkų karinių dalių dar 1942 m. buvo suorganizuotas Sviro miesto apylinkėse. Vieno iš tų apylinkių partizanų vadų, Stefano Svechovskio (Stefan Świechowski) brolių vokiečių okupacijos pradžioje dirbo Sviro administracijoje ir gerai sutarė su vokiečiais. Tokiu būdu jam ir teisininkams broliams Romejko pavyko “užslėpti” keletą karininkų. Būdami civilinės valdžios aparate jie suteikė pirmiesiems partizanų būriams tam tikrą globą. Prie vieningų GKS dalių kūrimo šiose apylinkėse daug prisidėjo Antonis Bužynskis “Kmicicas”, kurį palaikė dauguma vokiečiams tarnaujančių policininkų iš vietinių gyventojų tarpo. Taigi pirmieji lenkų partizanai Sviro apylinkėse turėjo gerą organizacinę bei informacinę užnugarį². Sviro miesto apylinkėse buvo dar vienas veiksnys, kuris traukė partizanus. Būtent didelis miškingumas. Todėl ten vokiečių okupacijos metais rado prieglobstį ne tik GKS-AK partizanai, bet ir sovietų partizanai. Dideli tiek sovietinių tiek lenkų partizanų daliniai rado priglobsti Rudninkų ir Naliboko giriose. 1943 m. rugpjūtį vokiečiai surengė

¹ <http://www.ak-wilno.witnet.gda.pl/?id=brygady> - panaudota 2009 02 20.

² Fikus D. Pseudonim “Łupaszka”. – Paris, 1989, - s. 44-45.

Naliboko girios blokadą. Joje dalyvavo 60 tūkstančių vokiečių kareivių. Blokados tikslas buvo sovietinių partizanų sunaikinimas, tačiau tuo pat metu pavyko sunaikinti besislapstančius girioje lenkų partizanus iš Naugarduko apylinkių. Aplink giria vokiečiai sudegino visus kaimus 10 kilometrų spinduliu¹.

AK kovos taktika prieš nacistinį okupantą buvo pagrįsta pagrindine veikla, t.y. dezinformacijos skleidimu, okupanto valdomų įmonių ir įstaigų dezorganizavimu, diversijomis komunikacijų keliuose, ryšio nutraukimu ir propagandos tarp gyventojų skleidimu. Atvirų kovų buvo vengiama. Jeigu karinės operacijos metu pavykdavo užimti valdžios įstaigą ar policijos nuovadą, greit buvo pasitraukiama, kad prieš pastiprinimas nesugebėtų susekti. Visos nacistinės okupacijos metu AK vyriausioji komendantūra rengė visuotinio sukilimo planus – vadinamoji “Audros” akcija (lenk. Burza). “Audros” sukelimui buvo laukiama atitinkamos progos, kuri pasitaikė vokiečiams atsitraukiant 1944 m. vasarą. AK Vilniaus apygardos vaidmuo sukilimo metu nebuvo svarbus, nes Vilniuje gyveno kitų tautybių ir politinių įsitikinimų žmonės, kurie ne visada palaikė lenkus. Savo ruožtu kovą AK kovą Vilniaus krašte su nacistiniu okupantu vainikavo “Aušros vartų” operacija, kai atsitraukiančios nuo Raudonosios armijos vokiečių pajėgos buvo AK užpultos Vilniuje.

AK mūšiai su vokiečiais ir kovos taktika

Vokiečių pranešimuose, ataskaituose duomenų apie lenkų karinio pagrindžio veiklą yra daug. Tačiau tie pranešimai randami neišsamūs ir bendro pobūdžio. Dažnai nacistinė valdžia Lietuvoje nežinojo tikro AK karių skaičiaus Vilniaus krašte ir spėjo, kad jų skaičius buvo didesnis negu iš tikrųjų. Vokiečių duomenų apie AK pajėgas, išsidėstymą yra daug, bet jie rėmėsi trumpais lietuvių policijos ir vietinių lietuvių tautybės asmenų pranešimais. Duomenų netikslumą patvirtina “Komaro” susitikusio 1944 m. birželio pr. su vokiečių Ortskommendantu (pavardė nepateikiamas), kuris parodė “Komarui” žemėlapi. Žemėlapyje buvo pažymėtos daugmaž tikslingai AK brigadų dislokacijos vietos, tačiau karių skaičius buvo padidintas. “Komaras” pažymi, kad vokiečiai realiai nežino tikrojo AK karių skaičiaus². Vokiečių duomenų netikslumas leidžia daryti prielaidą, kad jie gerai nekontroliavo Vilniaus krašto kariniu požiūriu. Kitas būdingas bruožas vokiečių ataskaitoms yra beveik visada jie pabrėžiamas lenkų priešiškas nusiteikimas jų atžvilgiu, dėl ko vokiečiai kaltino skleidžiamus gandus lenkų visuomenėje, kad vokiečių kariuomenei nepavyks laimėti karo prieš SSRS, o įsijungusi į karą Didžioji Britanija ir JAV greitų laiku padės atkūrti Lenkiją³.

¹ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 143.

² 6-os brigados vado „Komar“ 1944-06-02 pranešimas Kedyvui // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 56, l. 52.

³ Lenkų pasipriešinimo judėjimas. 1943 m. spalio // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 61, l. 217-219; ten pat, l. 21-22.

Lenkų karinio pogrindžio kovos su vokiečių taktika rėmėsi diversijomis, dezinformacija ir propaganda. AK padėtis neleido atvirai kovai su daug geriau ginkluota vokiečių kariuomene. Grupės „D“ padalinių ataskaitose dažnai randame pranešimus apie atliktas diversines akcijas, komunikacinių tinklų sugadinimu, fabriku, įmonių veiklos sugadinimu kuriam laikui ir pan. Pavyzdžiui, „D“ grupės „Žbiki“ padalinio ataskaitoje už 1943 m. lapkritį rašoma, kad persirengus pašto darbuotojais pavyko gauti telefono aparatus ir perpjauti telefono laidus įmonėse: Zentral Handelgesellschaft Ost, Sparkasse, alaus darykloje „Taurus“, „Lietūkis“. Pirmose trijose įmonėse pavyko nutraukti ryšį trims dienoms, o „Lietūkio“ skyriuje, prieš kurų buvo įvykdyta akcija, visam laikui, nes atimtas telefono įtrenkinys, kuris jungė 16 telefono, o kito tokio neturima¹. „D“ grupė 1944 m. pr. buvo įsiskverbusi į 39 vokiečių įstaigų ir pramonės įmonių veiklą². Esant reikalui ta veikla galėjo būti sugadinama, kas dažniausiai vykdavo. Lenkai planavo palaužti ekonominių vokiečių pagrindą Vilniaus krašte dezorganizuojant ir įnešant chaosą. Nepavykus įsiskverbti į tam tikros įstaigos veiklą būdavo panaudojama kita taktika, įmonė buvo netikėtai užpulama, o reikalingas AK jos turtas išgrobstomas. Kenkėjiška taktika buvo naudojama visos nacistinės okupacijos metu. Be jos viko taip pat ginkluotas pasipriešinimas. Vilniaus krašte jis pasireiškė daugiausiai lietuvių policijos ir administracijos įstaigų, sandėlių su amunicija, grūdais puldinėjimais. Su vokiečių kariuomenę tiesioginių susidūrimų buvo mažai. Buvo naudojama partizaninio karo taktika, pvz. užpuolami važiuojantys vokiečių kariniai sunkvežimais.

Apie atviras AK kovas su vokiečių kariuomene archyvinių duomenų yra mažai. To priežastys yra mažas skaičius didelių tarpusavio karinių susidūrimų. Iki 1943 m. vid. AK partizanų pajėgos surengė 18 ginkluotų užpuolimų prieš vokiečius. Dauguma jų buvo mažų vokiečių pajėgų užpuolimai. 1943 m. rugsėjo 25 d. Astravo apylinkėse prie Filipanų k. vokiečių kariuomenės ir lietuvių policijos buvo užklyptas AK „Jaremos“ būrys. Nepasiruošęs, po 5 val. trūkusios kovos turėjo atsitraukti. Lenkai neteko 3 kareivių, tuo tarpu vokiečių netektys buvo didesnė – žuvo 28³. 1944 m. sausio pr. šalia Vilniaus apylinkėse Mikuliškių k. įvyko vokiečių žandarmerija padedama lietuvių policijos pajėgų (viso 75) užpuolė „Ščerbcio“ brigadą. Norėta užpulti iš pasalų, tačiau lenkai laiku pastebėjo pavojų ir pradėjo atsiųaudyti. Lenkų tarpe žuvo 3, o priešai prarado 32 kareivius. Abi pusės turėjo daug sužeistųjų⁴. Matome, kad didesni susidūrimai su vokiečių pajėgomis vyko tada, kai pastarieji užklupdavo lenkus nepasiruošusius kovai.

1944 m. balandžio 28 d. „Węgielny“ vadovaujamas būrys Mikailiškių k. (lenk. Michaliszki) apylinkėse užpuolė vokiečių kariuomenę. Vokiečių pajėgos siekė 70-100 kareivių. Lenkų pajėgos užpuolė vokiečius, nes pastarieji žudė vietos gyventojus. Vokiečiai užėmė geras pozicijas prie

¹ „D“ grupės ataskaita už 1943 m. lapkritį // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 23, l. 2.

² „D“ grupės ataskaita už 1944 m. sausį // Ten pat, l. 3.

³ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 143.

⁴ Ten pat, s. 149.

Bološankos upės (lenk. Bołoszanka). 4 lenkų būriai atakavo iš dviejų pusių, dėl ko vokiečiai buvo priversti atsitraukti. Jie prarado 13 karių ir 3 buvo sužeisti. Lenkams atiteko 2 sunkvežimiai (kovos metu padegti), chirurginiai įrankiai. Jie neteko 1 kareivio ir 2 buvo sužeisti¹. Atvirų kovų AK pradėjo nevengti tik tada, kai vokiečiai buvo priversti atsitraukti nuo artėjančių Sovietų Sąjungos karinių pajėgų. Aptikti duomenų apie didelius AK ir vokiečių kariuomenių susidūrimus yra sunku, archyvinių duomenų beveik nėra, tą patį galima pasakyti apie buvusių AK Vilniaus apygardos partizanų atsiminimus. Daugelyje Vilniaus krašto vietovių AK valdė padėtį. Galbūt tai buvo paranku vokiečiams, kurie tikėjosi, kad taip lenkai kovos su sovietų partizanais.

“Aušros vartų” operacija

Dar 1942 m. antroje pusėje AK vyr. komendantas Varšuvoje ir emigracinė vyriausybė paruošė visuotinio sukilimo prieš vokiečius planą Lenkijoje. Sulaukus atitinkamo momento, kuris būtų paskelbtas vyr. komendanto Varšuvoje, būtų pradėtas ginkluotas sukilimas. Jo tikslai buvo: nuversti nacistinį okupantą sunaikinant administraciją, partines struktūras ir vokiečių gyventojus, priversti vokiečių kariuomenę geruoju arba kovos būdu pasitraukti iš Lenkijos. Sukilimas turėtų apimti visą Lenkiją, tačiau pakraščio Lenkijos teritorijos neturėtų jame dalyvauti, nes jų pajėgos buvo laikomos per mažos². Tarp tų teritorijų buvo priskiriamas Vilniaus kraštas. Tad AK Vilniaus apygardos štabas suplanavo kitą karinę operaciją – “Aušros vartai”. Jos tikslas buvo Vilniaus miesto užkariavimas iš vokiečių kariuomenės. “Vilko” 1944 m. birželio 26 d. įsakymas dėl “Aušros vartų” operacijos atrodo taip:

“Užduotis.

- Užimti Vilnių.
- Per lenkų kareivio kovą deklaruoti lenkiškumą ir Lenkijos respublikos šiaurės-rytinių žemių vientisumą.

Planas.

- Savarankiškai pulti Vilnių prieš pasirodant sovietų kariuomenei.
- “Audros” įgyvendinimo mąstas priklausys nuo padėties vokiečių-sovietų fronte.

Tikslas.

- Visomis abiejų apygardų pajėgomis pulti iš išorės padedant veiksams miesto viduje.

¹ „Węgielny” 1944-05-04 ataskaita apie mūsų prie Bološos // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 56, l. 11.

² Gen. Rowecki do gen. Sikorskiego: plan powstania powszechnego – cele, czas i tereny – nieprzyjacielem – sprzymierzeńcy – kwestia Rosji – siły własne – decyzja i wykonanie. 1943-09-08 // Armia Krajowa w dokumentach... – T. II, s. 328-329.

Tuo tikslu.

- Pagrindines pajėgas koncentruoti miesto puolimui nuo pietryčių pusės.
- Likusiomis pajėgomis pulti nuo pietų ir šiaurės sukeliant puolimo nuo vakarų vaizdą.
- Išorės puolimas turi remtis puolimu miesto viduje, puolant priešo įtvirtinimus.
- Stengtis priešą užklupti netikėtai [...]”¹

Lenkų emigracinė vyriausybė bei AK vyriausioji vadovybė norėjo, kad įžengę į lenkų žemes sovietai pamatytų, kad AK jose šeimininkauja. Dėl to buvo nurodyta, jeigu atsirastų nors menkiausia galimybė užvaldyti Vilnių, ją reikia pasinaudoti². “Aušros vartu” operacijai atlikti buvo panaudotos ne tik AK Vilniaus apygardos karinės pajėgos, bet ir sulaukta karinės paramos iš AK Naugarduko apygardos. AK pajėgos operacijos išvakarėse skaičiavo 12000 karių, kuriems vadovo A. Kšyžanovskis “Vilkas”. Puolimas turėjo prasidėti liepos 7 d. vakare. Visi ženklai rodė, kad vokiečiai stipriai nesipriešins ir negins miesto. Iš Vilniaus pasitraukė visos vokiečių civilinės administracijos įstaigos ir lygoninės. Tačiau lenkai apsiriko. Miesto įstaigų ir žmonių evakuacija buvo vyko tam, kad nenuketėtų, o vokiečiai Vilnių pripažino kaip gynibinio tipo miestą. Vilniuje įsitvirtino apie 18000 vokiečių kareivių, kurie disponavo sunkiaja ginkluote ir lėktuvais³. Planuota operacijos data paskutine akimirka buvo pakeista dėl spartaus sovietų kariuomenės artėjimo. AK nors trumpam norėjo paskelbti Vilniuje Lenkijos valdžią, todėl reikėjo skubėti. Vilniaus miesto puolimas prasidėjo liepos 6 d. vakare nesulaukus planuoto pastiprinimo, kuris pagal ankstesnius nurodymus turėjo pasirodyti tik kitą dieną. AK puolė turėdama tik 5500 karių. Puolimas prasidėjo nuo Belmonto Rasų kapinių kryptimi, tačiau nepavyko palaužti vokiečių gynibinių įsitvirtinimų ir praradus daug karių buvo atsitraukta. Belmonto apylinkės buvo labai gerai vokiečių įtvirtinti. 3-oji “Ščerbcio” brigada planavo nuo Belmonto pusės per Užupį nužygiuoti iki Gedimino bokšto ir nukabinti nacistinės Vokietijos vėliavą. Tačiau sutikus didelį pasipriešinimą teko likti savo pozicijose iki liepos 7 d. pietų, kai pasirodė pirmieji sovietų kariuomenės daliniai. 8-oji “Turo” brigada puolimo metu nuo Žemutinio Pavilnio apylinkių buvo užklupta vokiečių šarvuoto traukinio, iš kurio buvo apšaudyta kulkosvaidžiais⁴. Vokiečiai gynibos tikslais padegė dalį miesto, kas sukėlė dar daugiau sunkumų puolant. Tą pabrėžė po mūšio pats “Vilkas”⁵. Pasisekė tik užimti keletą vokiečių įsitvirtinimų, pvz. pavyko priartėti prie vokiečių susprogdinto žaliojo tilto ir beveik visiškai kontroliuoti Šnipiškės, tačiau persikelti per Nerį ir užvaldyti Senamiestį nepavyko⁶. Liepos 7 d. Vilniaus apylinkėse pasirodė 3 Baltarusijos fronto kariuomenė, kuri vakare pradėjo miesto

¹ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 261.

² Gen. Rowecki do gen. Komorowskiego: nasilenie akcji Burza – szkodliwość nazwania Burzy powstaniem – wytyczne dla oddziałów AK na terenach okupowanych przez ZSRR. 1944-07-07 // Armia Krajowa w dokumentach... – T. III, s. 505.

³ Ney-Krwawicz M. Armia Krajowa. – W., 1993, s. 85-86.

⁴ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 267-268.

⁵ 1944-07-08. Biuletyn nadzwyczajny nr. 2 // Wiano, 1997, nr. 4/89, s. 12.

⁶ Niwiński P. Garnizon w operacji „Ostra Brama” // Wileński Przekaz, 1993, nr. 1, s. 21.

puolimą. Jai padėjo likusios AK pajėgos. Vilnius buvo užkariautas liepos 13 d. “Aušros vartų” operacijos ir puolimo su sovietų kariuomenę metu (liepos 6-13 d.) AK prarado apie 500 karių¹. Kitą dieną “Vilkas” susitiko su 3-ojo Baltarusijos fronto vadovybe, kuri uždraudė AK daliniams įeiti arba žygiuoti per miestą². Štai kaip AK vyr. komendantas gen. Komorovskis pateikia “Aušros vartų” operaciją vyr. kariuomenės vadui: “Liepos 7 d. naktį (E. J. iš tikrųjų liepos 6 naktį) gausūs AK daliniai (apie 1 divizijos didžio) bendradarbiaujant su sovietais savarankiškai puolė Vilnių [...]. Ilgalaikės AK kovos praeityje išvalė Vilniaus ir Naugarduko apylinkes ir kas paskatino greitą sovietų kariuomenės žygiavimą. Naujojoje Vilnioje yra lenkų policija. Turgeliuose atkurta lenkų administracija [...]. Kovoje dėl Vilniaus dalyvavo 1, 2, 4, 25 brigados [...]. Sovietai neleido įžygiuoti į miestą”³. Iš tikrųjų operacijoje dalyvavo beveik visos AK Vilniaus apygardos brigados. Miestą puolė 1-5, 7-9, 12, 13, 24, 36 brigados⁴. “Aušros vartų” operacijoje nedalyvavo “Węgielny” vadovaujami daliniai, nes jo nepasiekė puolimo nurodymai. Jis saugojo miesto šiaurinę dalį, užkariavo Maišiagalą, o liepos 11 d. susikovė su atsitraukiančiais iš Vilniaus vokiečių kariuomenės likučiais. Per susidūrimą 150 vokiečių pateko į “Węgielny” nelaisvę⁵. Be Vilniaus miesto puolimo AK iki liepos mėn. vid. įvykdė apie 30 ginkluotų atsitraukiančios vokiečių kariuomenės užpuolimų.

Su “Aušros vartų” operacija baigiasi AK Vilniaus apygardos kova su vokiečiais. Netrukus didžioji dalis Vilniškės AK vadovybės buvo suimta, daug karių nuginkluota. AK istorijoje prasidėjo naujas etapas – kova prieš naująjį okupantą - Sovietų Sąjungą. “Aušros vartų” operacijos pagrindinis tikslas – Vilniaus užėmimas ir lenkų valdžios paskelbimas prieš įžengiant sovietų kariuomenei patyrė nesėkmę. AK vadovybė nesitikėjo, kad vokiečiai taip stipriai gins miestą. Jeigu net būtų suskubę atvykti pagalbinės AK pajėgos, vis tiek miesto užimti greičiausiai nepavyktų. Vokiečiai buvo gerai įsitvirtinę bei turėjo karių persvarą.

Vokiečių bandymai susitarti su AK vadovybe

Vilniaus krašto politinė, ekonominė ir tautinė specifika buvo kitokia negu Lenkijoje. Nors Vilniškė AK deklaravo kovojanti prieš vokiečius, didelių mūšių nevykdavo. AK per visą nacistinės okupacijos laikotarpį turėjo “tramdyti” ir sovietų partizanus. Vokiečiai žinojo Lenkijos-SSRS diplomatinių santykių sunkumus. Patiems vokiečiams sunkiai sekėsi tvarkytis Vilniaus krašte ir kontroliuoti padėtį, sovietų diversantai kėlė daug rūpesčių. Kovos tarp AK ir sovietų buvo

¹ Ten pat, s. 87.

² Ney-Krwawicz M. Armia Krajowa. – W., 1993, s. 88; Kmdt Okręgu Wilno do KG AK: stosunek dowódcy sowieckiego do zgrupowania AK. 1944-07-15 // Armia Krajowa w dokumentach...- T. III, s. 560.

³ Gen. Komorowski do Naczelnego Wodza: meldunek o walkach oddziałów AK o Wilno i o wzrastającym napięciu w stosunkach z Sowietami. 1944-07-17 07 // Armia Krajowa w dokumentach... – T. VI, s. 400-401.

⁴ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 266.

⁵ Korab-Żebryk R. Operacja Wileńska AK. – W., 1988, s. 228-230.

naudingos vokiečiams, kuriems nesisekė kova rytų fronte. Lenkų nesutarimai su sovietų partizanais artėjančios Raudonosios armijos akivaizdoje atrodė kaip tam tikras išsigelbėjimas. Pirmieji vokiečių ir AK atstovų susitikimai vyko dar 1943 m. pab. Pokalbiai vyko be jokių formalumų ir vadovaujantis žodiniais susitarimais¹. Taigi pradžia jau buvo užmezgta.

1944 m. sausio 16 d. prie Žodiškių įvyko nedidelis mūšis tarp vokiečių ir 5-osios AK brigados. Mūšį laimėjo lenkai. Vokiečiai po mūšio išsiuntė brigadai pasiūlymą susitikti. Sausio 19 d. įvyko pirmasis oficialus susitikimas, vokiečiams atstovavo SD pareigūnas Seidleris ir Vilejkos komendanto Gravo vardu pasiūlė paramą lenkams kovoje prieš sovietų partizanus. Abi pusės išsiskirstė sutarusios dar kartą susitikti.

Kitas susitikimas įvyko vasario 10 ir 12 dienomis Vilniuje. AK delegavo A. Kšyžanovskį ir 3-osios brigados vadą G. Frugą. Vokiečiai raštiškai įrodė, kad derybos buvo vyriausios vadovybės palaimintos. Derybų metu vokiečiai pateikė lenkų kariniam pagrindžiui tokį pasiūlymą:

1. susitarimas privalo būti karinis, ne politinis ir numato krašto išvalymą nuo sovietinių gaujų;
2. jokie šalies valdymo ar politinėje administracijoje pokyčiai nėra numatomi; lenkų pusė prižada nepulti vokiečių kariuomenės, vokiečių ir lietuvių administracijos; kariuomenės aprūpinimas, pramonės įmonių veikla, darbininkų išvežimas į Reichą turi vykti be sunkumų;
3. kiekvienoje srityje partizanų vardu turi būti deleguotas vienas asmuo; tarp vokiečių ir lenkų štabų ryšys palaikomas ryšininkų pagalba;
4. lenkų daliniai gauna pilną karinį aprūpinimą: uniformas, ginklus įskaitant lengvąją artileriją, kartą per mėnesį amuniciją, žemėlapius, binoklius ir kt.;
5. kai kurios ginklų rūšys gali būti duotos tik tam tikros kovos naudojimui, po kurios privalės būti gražinami;
6. lenkų daliniai gauna teisę rinkti maistą tam tikrose teritorijose, o esant sunkumams imti iš vokiečių sandėlių; be to lenkų daliniai gaus medikamentus, tvarsčius, ligoninių aprūpinimą vokiečių teisėmis;
7. numatomas vokiečių-lenkų karinis bendradarbiavimas; tokiais atvejais bus derinami bendri veiksmai².

Tokiai vokiečių paramai gauti AK privalėjo pradėti artimiausiu metu kovą su sovietų partizanais Rūdninkų girioje. AK 3-oji brigada jau vasario 25 d. privalėjo pradėti puolimą prieš sovietų partizanus, tačiau AK vyr. komendantūra Varšuvoje įsakė nutraukti bet koki

¹ Foedrowitz M. „Modus vivendi” beieškant. Okupantų kontaktai ir pokalbiai su okupantais antrojo pasaulinio karo metu // Armija krajoje Lietuvoje... - 2 dalis, p. 23-24.

² Tomaszewski L. Rozmowy wileńskie AK z Niemcami, Litwinami, Białorusinami i partyzantką sowiecką // Wileński Przekaz, 1992, nr. 1, s. 10.

bendradarbiavimą su vokiečiais ir ne pradėti kovų su sovietų partizanais. Nors jokios sutarties tarp vokiečių ir lenkų nebuvo pasirašyta, kartais istoriografijoje išvelgiama žodinio susitarimo požymius: AK dažnai gaudavo ginklų ir amunicijos iš nesaugomų vokiečių sandėlių, o iki “Aušros vartų” operacijos didelių karinių išpuolių prieš vokiečius AK nevykdė¹. Lietuvių istoriografijoje vokiečių-lenkų derybos palyginus su kitomis problemomis, kurios nėra gerai iširtos apie AK veiklą Lietuvoje, skiriama tikrai nemažas dėmesys. Realiai pastebimas ieškojimas kažko naujo iš turimų duomenų. Pripažinkime, kad lenkai su vokiečiais buvo susitikę ne kartą. Tačiau dauguma susitikimų įvyko 1943 m. pab. – 1944 m. pr. Po susitikimų išvelgiama vokiečių-lenkų bendradarbiavimo požymių, nes kaip ir prieš derybas taip ir po jų lenkai vengė atvirų kovų su vokiečių pajėgomis. Tačiau pasižiūrėjus vokiečių policijos vado ataskaitas matome, kad lenkų pagrindis Vilniaus krašte po derybų su vokiečiais išliko tiek pat aktyvus, rengiamos įvairios diversijos, skleidžiama antivokiška propaganda. Jeigu paimsime lenkų diversinių, propagandos, žvalgybos grupių ataskaitas, matome jų darbo suintensyvėjimą kenkiant okupantų politikai Vilniaus krašte. Pagaliau eilę kartų pasikartojantys nurodymai, potvarkiai, įsakymai gaunami iš Londono ar Varšuvos skelbė per visą okupacijos laikotarpį, kad pagrindinis ir mirtinas lenkų tautos priešas tuo metu buvo nacistinė Vokietija. Toliau matysime, kad kovos tarp lenkų ir sovietų partizanais vyko labai dažnai, bet AK kovojo su sovietų partizanais tik gynimos arba sovietų nubaudimų už plėšikavimus, žudimus, prievartavimus tikslais.

¹ Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva... – p. 265; Siemaszko Z. A. Vilniškė AK ir vokiečiai // Armija krajova Lietuvoje... – 2 dalis, p. 40-41.

ARMIJOS KRAJOVOS VILNIAUS APYGARDA IR SSRS

Sovietų valdžia, nors ir deklaravo dažnai, kad AK ir sovietų partizanai turi bendrą priešą bei kėlė klausimą, kaip galima būtų kovoti prieš nacistinę valdžią kartu, vis gi laikė AK priešu. Tokį teiginį patvirtina dar nacių okupacijos metais NKVD pradėtos agentūrinės bylos apie AK. Jose pažymima, kad AK ar kitur vadinama “Lenkų karinė organizacija”, kuri veikė Vilniaus krašte laikoma priešiška sovietų valdžiai jėga, nes visus nurodymus gauna iš Londone esančios lenkų valdžios bei bendradarbiauja su britų žvalgyba¹. Sovietų partizanai ar jų užverbuoti lenkų karinio pagrindžio veikėjai stengėsi patekti į AK gretas, kas jiems dažnai pavykdavo. Archyvuose dokumentuose randama nemažai pranešimų apie tam tikrą AK būrių veiklą, jų dislokacijos rajonus, karių skaičių ir pan. Taigi veikė tuose pačiuose rajonuose sovietų partizanai dažnai žinojo apie AK veiksmus, planus, požiūrį į sovietų partizanus². Užverbuoti lenkai pateikdavo informaciją apie vietas, per kurias keliavo į Vilnių korespondencija³.

Santykiai su sovietų partizanais paaštrėjo tada, kai SSRS nutraukė diplomatinis santykius su Lenkija. Sovietų partizanai gaudavo nurodymus pasitaikus progai suartėti su AK daliniais ir vėliau juos likviduoti. Dažnai jie apsimesdavo akovcais, bet juos vietiniai gyventojai dažnai atpažindavo. Jie išsiduodavo rusišku akcentu, arba dažnai gyventojams atrodė įtartina, kad kariai, kurie vilki lenkų karinę uniformą dažnai nekalba lenkiškai (kalba vos vienas kitas, o kiti nesako nei žodžio). Bet sovietų pranešimuose randamas panašus lenkų partizanų aprašymas: “[...] lenkų daliniai kartais persirengia sovietų partizanais arba veikia kaip Vandos Vasilevskos daliniai. Kai kurie jų turi prisisegę lenkišką erelį, o kai kurie sovietinę žvaigždę.”⁴ Tik į tokius sovietų pranešimus mes turime žiūrėti labai kritiškai. Dažniausiai jie yra trumpi, sudaryti iš nuogirdų arba tiesiog melagingi, kad sukompromituotu subjektą.

Tarpusavio santykiai buvo grindžiami tik kariniame lygmenyje. Jokia pusė nepripažindavo kitos teisių į Vilniaus kraštą, todėl tik bendras priešas leido suartėjimams. Abi pusės žinojo, kad ateityje bendras sugyvenimas yra neįmanomas ir tik laiko klausimas, kada bus pradėta ginkluota kova ir prieš partizaninių dalinių naikinimas.

Šiame skyriuje bus nagrinėjami diplomatiniai Lenkijos santykiai su SSRS. Kaip klostėsi tie santykiai, taip jie klostėsi AK Vilniaus apygardoje. Pamatysime, kad Sovietų Sąjunga tiesiog žaidė jai būdingus diplomatinis žaidimus, vėliau nutraukdama santykius su Lenkija, kurios pradėjo

¹ Agentūrinė byla “Nepodleglost. 1943-10-08 nutarimas dėl agentūrinės bylos užvedimo // LYA, f. K-30, ap. 1, b. 1774, l. 5.

² Pz.: ten pat, - l. 20. 1943 08 25 „Ber” (Jono Vildžiūno) pranešimas, kuriame jis teigė, kad AK sovietų partizanų atžvilgiu yra nusiteikusi neigiamai ir laiko juos tokiais pat priešais kaip ir vokiečius.

³ Ten pat, - l. 35-35 ap. 1943-09-16 “Ber” pranešimas. Jis pateikė 5 adresus Vilniuje, kur buvo gabenama korespondencija bei pavardė žmonių, kurie ten gyveno. Informaciją gavo iš savo pavaldinių infiltruotų į AK gretas.

⁴ Agentūrinė byla “Nepodleglost. 1943-10-30 pranešimas.

nepripažinti kaip valstybės. Diplomatinį santykių lūžio momentas buvo lenkų karininkų masinių kapaviečių atradimas Katynėje, po kurio sekė visiškas santykių pablogėjimas ir nutraukimas. Nutraukus santykius diplomatiniam lygmenyje, sovietų partizanai į AK pradėjo žiūrėti kaip į priešišką jėgą, o gaunamos iš Maskvos direktyvos ir įsakymai buvo nukreipti į AK likvidavimą. Taip pat bus pristatytos AK Vilniaus apygardos ir sovietų partizanų bandymai susitarti bendrai kovai prieš vokiečius.

Lenkijos – SSRS susitarimai ir diplomatinį ryšių nutraukimas

Nagrinėjant AK Vilniaus apygardos partizanų santykius su šalia veikiančiais sovietų partizanais svarbu sekti įvykius aukščiausiame politiniame lygmenyje. SSRS ir Lenkijos emigracinės vyriausybės susitarimai, diplomatiniai santykiai stipriai atsiliepdavo abiejų pusių partizanų santykiams. Lenkijos – Sovietų Sąjungos diplomatiniai ryšiai nutruko kai SSRS užpuolė Lenkiją ir okupavo rytines jos teritorijas. Tolimesni santykiai buvo sudėtingi iki kol nacistinė Vokietija neužpuolė Sovietų Sąjungos. Tada SSRS ir Lenkija atnaujino diplomatinį santykius, buvo pasikeista diplomatais. Tačiau sovietai nepaisė išduoti lenkams į jų nelaisvę patekusius lenkų karininkus, todėl santykiai net turint bendrą priešą buvo įtempti. Galiausiai SSRS 1943 m. nutraukė diplomatinį santykius su Lenkija. AK nuo to laiko privalėjo kovoti ne tik su vokiečiais, bet ir su dideliais sovietų partizanų daliniais Vilniaus krašte. Rytinėje Vilnijos dalyje AK veiksmi 1943 m. antroje pusėje ir iki 1944 m. buvo apriboti daugiausiai kovomis su sovietų partizanais. Krašto padėties specifika vis gi privedė prie AK brigadų ir sovietų partizanų vadovybės susitikimų suorganizavimu. Tačiau sovietai tuo pasinaudojo ir susitikimų metu nuginkluodavo lenkų partizanus. Dalį jų sušaudydavo, kitus įtraukdavo į savo gretas arba paleisdavo.

Lenkijos – SSRS diplomatiniai santykiai nacistinės okupacijos metu

Tačiau Lenkija nepaskelbė karo Sovietų Sąjungai. Vokiečiams pradėjus įgyvendinti “Barbaros” planą, Lenkija ir SSRS 1941 m. liepos 31 d. pasirašė sutartį. Ta sutartimi SSRS atsisakė bet kokių ankstesnių susitarimų su Vokietija dėl Lenkijos teritorijos padalinimo. Iš to galime spręsti, kad sovietai atsisakė pretenzijų į anksčiau užimtas rytines Lenkijos teritorijas, tarp jų ir į Vilniaus kraštą. Abiejų valstybių vyriausybės pasižadėjo suteikti visokeriopą pagalbą kovojant prieš Vokietiją. Be to SSRS pasižadėjo paleisti visus lenkų karo belaisvius¹. Pasirašius sutartį, abi valstybės pasikeitė diplomatais. Šis susitarimas svarbus tuo, kad jis įtakojo AK santykius su 1942 m. besikuriančiais pirmaisiais organizuotais sovietinių partizanų būriais. Juos dažniausiai

¹ Umowa Polsko-Sowiecka i protokoły. 1941-07-31. // Armia Krajowa w dokumentach... – T. II, s. 26.

sudarydavo pabėgę iš vokiečių belaisvės sovietų kareiviai, pabėgę iš geto žydai. Iš pradžių jie veikė neorganizuotai ir dažniausiai tik plėšikaudavo. Dėl šios priežasties AK daliniai su tokiais sovietiniais gaujomis kovodavo. Tai atsiliepė SSRS – Lenkijos santykiams. Todėl vėliau nekartą buvo bandoma apibrėžti kaip AK turi grįsti savo santykius su kaiminiais sovietais. Nurodymai AK Vilniaus apygardai keliaudavo iš Varšuvos arba iš Londono. Dar 1942 m. Lenkijos emigracinės valdžios požiūris dėl santykių su SSRS skyrėsi. Kovo mėn. lenkų vyriausybė išleido vienus iš pirmųjų nurodymų kaip reikėtų elgtis sovietų kariuomenei įžengus į kraštą. Ji pasisakė už organizuotą AK pasirodymą prieš Raudonąją armiją, tačiau jokiais būdais negalima pradėti kovos su sovietų pajėgomis. Tuo tarpu vyr. karo vado pozicija šiuo klausimu buvo kita. Jis pasisakė už ginkluotą pasipriešinimą SSRS karo pajėgoms, jeigu jos bandys peržengti Lenkijos sienas prieškarinio sienas¹. Tolimesni įvykiai parodė, kad laimėjo vyriausybės pozicija.

Naujas santykių tarp SSRS ir Lenkijos periodas prasidėjo sulyg diplomatinių santykių nutraukimu. Vokiečiai verždamiesi į Sovietų Sąjungos gilumą aptiko lenkų karininkų masines kapavietes Katynėje. Kai Lenkijos emigracinė vyriausybė paprašė sovietų leidimo iširti palaikus, Sovietų Sąjunga nutraukė diplomatinius santykius su Lenkija ir atsisakė pripažinti Lenkijos kaip valstybės. Nuo to laiko pasikeitė sovietinių partizanų ir AK santykiai. 1943 m. vasaros pab. buvo nuginkluota ir sunaikinta A. Bužynskio vadovaujamas AK dalinys. Tai, kas anksčiau buvo nuspėjama, realiai prasidėjo – AK pradėjo kovoti su dviem priešais. Reikia tik pabrėžti, kad Sovietų Sąjunga antrojo pasaulinio karo metais buvo Lenkijos sąjungininkų sąjungininke ir Lenkija nebuvo jai paskelbusi karo. Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone įsakymai, potvarkiai ir nurodymai tą patvirtina. Vokiečiams atsitraukiant lenkų pagrindžio karinės pajėgos planavo visuotinį sukilimą prieš vokiečius. Tačiau jiems atsitraukiant iš rytų artėjo Raudonoji armija. Nors santykiai tarp Lenkijos ir SSRS buvo blogi, 1943 m. lapkričio mėn. gen. Komorovskis išleido nurodymus, kad atsitraukiant vokiečiams lenkai nestotų į kovą su Raudonąja armija, nebent tik būtiniaisiais ir tik gynibiniais tikslais². Soviet kariuomenei išstumiant vokiečius iš prieškarinės Lenkijos teritorijos, AK turėjo prisistatyti Raudonosios armijos vadovybei kaip teritorijų šeimininkė³. Toliau matysime, kad Vilniaus krašte 1944 m. liepos mėn. AK Vilniaus apygardos komentantas “Vilkas” nekartą buvo susitikęs su sovietų kariuomenės vadais.

1943 m. pab. -1944 m. pr. įvyko dvi labai svarbios Lenkijai tarptautinės konferencijos dėl Lenkijos ir SSRS diplomatinių ryšių užmezgimo. Be to buvo aptarinėjamos būsimųjų Lenkijos valstybinių sienų problemos. Pirmoji konferencija įvyko 1943 m. spalį Maskvoje, kur dalyvavo JAV, Didžiosios Britanijos ir SSRS užsienio reikalų ministrai. Konferencijos metu realiai visos

¹ Gen. Sikorski do gen. Roweckiego 1943-03-03: zarządzenie na wypadek marszu sowieckiego przez ziemie polskie – sprawa Wilna i Lwowa // Armia Krajowa w dokumentach... - T. II, s. 200-201.

² Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 165.

³ Ten pat, - s. 166.

šalis sutiko dėl Lenkijos rytinės sienos pagal Kurzono liniją, kas Lenkijai buvo labai neparanku, nes ji prarasdavo savo rytines teritorijas. Kita konferencija vyko Teherane 1943 m. lapkričio pab.-gruodžio pr. Jos metu didžiosios pasaulio valstybės ir sąjungininkės realiai nusprendė pakeisti Lenkijos sienas. Tai reiškė, kad Lenkija nebuvo palaikoma dėl Vilniaus kraštas įjungimo į atsikūrsiančią po karo valstybę¹. Nutraukti tarp SSRS ir Lenkijos diplomatijos santykiai konferencijose nebuvo aptarinėjami.

Lenkų karininkų kapų atradymo Katynėje diplomatinė pasekmė

Pirmieji Lenkijos vyriausybės prašymai Sovietų Sąjungai išduoti lenkų karo belaisvius buvo išsiųsti J. Stalinui dar 1941 m. gruodį. Tačiau jokios informacijos apie juos SSRS antrojo pasaulinio karo metu niekad nebuvo pateikusi. Lenkams buvo žinoma, kad jų karo belaisviai buvo laikomi Kozelsko, Starobelsko ir Ostaškovo stovyklose ir visą laiką stengėsi gauti žinių apie jų likimą². Galiausiai 1943 m. balandžio 13 d. vokiečių radijas pranešė, kad Katynės miškuose šalia Smolensko atrastos masinės kapavietės, kuriuose palaidota apie 10000 lenkų karininkų. Juos sušaudė NKVD 1940 m. pavasarį. Lenkų emigracinė vyriausybė kreipėsi tuo klausimu į Tarptautinį raudonąjį kryžių, kad šis iširtų rastas vokiečių kapavietes³. Maskvos reakcija buvo beprecedentiškai greita. Jau 1943 m. balandžio 26 d. SSRS nutraukė diplomatinis santykius su Lenkija.

Po lenkų karininkų kapaviečių atradimų SSRS teritorijoje ir po diplomatinių santykių nutraukimo dar nesiruošė paskelbti karo Sovietų Sąjungai. Buvo laukiama tolimesnių karo įvykių eigos. Lenkų emigracinė vyriausybė Londone ruošėsi kovai su sovietų kariuomene, jeigu ta įžigiuotų į Lenkijos teritorijos 1939 m. ribas ir pradėtų kovą ne tik prieš vokiečius, bet ir prieš AK. Lenkijos prezidentas ir premjeras išleido keletą nurodymų, kaip reikia reaguoti ir elgtis sovietų kariuomenei įžengus į šalį. Tie nurodymai visų pirmą buvo aktualūs Vilniškei AK, į kurios teritoriją sovietų karinės pajėgos įžengtų pirmos. 1943 m. pab. jau buvo ruošiasi, kad sovietų kariuomenė gali išstumti vokiečius iš savo teritorijos. Todėl lenkų vyriausybės projektuose buvo sprendžiamas tokio atvejo diplomatinis sprendimas su SSRS ir savo pozicijos gynimas. Lenkų pozicija buvo tokia: atsitraukiant vokiečiams, reikia kuo greičiau įkurti Lenkijos vyriausybę nors mažiausioje teritorijoje, iš kurios vokiečiai pasitrauktų. Tai visų pirmą paliestų Vilniją. Įkūrus vyriausybę būtų galima atkurti diplomatinis santykius su Sovietų Sąjunga. Tačiau iš pradžių nereikėtų aptarinėti su SSRS jokių esminių klausimų. Buvo tikimasi Didžiosios Britanijos palaikymo⁴. Kai įvykiai rytų

¹ Wołkonowski J. Okręg Wileński... - s. 166 – 167, Memorandum z dnia 11 lipca 1944 r. w sprawie współdziałania Armii Krajowej z Armią Czerwoną w Polsce // Armia Krajowa w dokumentach... – T. II, s. 539.

² Delegat Rządu do min. Mikołajczyka: Uchwała PKP w sprawie dobrych stosunków z Sowietami pod warunkiem uznania przez ZSRR granicy ryskiej // Armia Krajowa w dokumentach... - T. II, s. 484.

³ Абаринов В. катынский лабиринт: <http://katyn.codis.ru/abarinov.htm> (medžiaga paimta 2009-03-09).

⁴ Narada u prezydenta RP w sprawach polsko-sowieckich // Armia Krajowa w dokumentach... - T. III, s. 181.

fronte parodė, kad SSRS kariuomenė žygiuos per buvusią Lenkijos teritoriją, Lenkijos vyriausybė turėjo omeny, kad tartis su SSRS privalės. Pati SSRS išskėlė Lenkijos vyriausybei savo reikalavimus, po kurių galima būtų atnaujinti santykius tarptautiniame lygmenyje. Jos reikalavimai buvo: Lenkijos vyriausybės reorganizacija ir demokratinių teisių išplėtimas (t.y. komunistų įtraukimas į valdžią) bei Kurzono linijos, kaip naujos Lenkijos sienų ribos rytuose pripažinimas. Lenkai tokiuose reikalavimuose išvelgė SSRS bandymą įvesti komunistinę valdžią Lenkijoje ir “laisvų” rinkimų organizavimu, po kurių Lenkija taptų dar viena SSRS respublika¹. Lenkijos valdžia į busimuosius santykius su SSRS žiūrėjo atsargiai.

Armijos krajojvos santykiai su sovietų partizanais

Sovietų partizanai organizuotai pradėjo veikti 1942 m. antroje pusėje, kai susikūrė diversinės-organizacinės struktūros. Visam sovietų partizanų darbui vadovavo Centrinis partizaninio judėjimo štabas Maskvoje, kuriam vadovavo P. Ponomarenko, ir jam pavaldūs Baltarusių ir Lietuvių partizaninio judėjimo štabai.

Didžiasi sovietų partizanų junginiai dab. vakarų Baltarusijos teritorijoje veikė Baranovičių sityje. Jiems vadovavo gen. mjr. V. Černišovas. Šis dalinys buvo suskirstytas į Ščiučino, Vijos, Lidos ir Stolupėnų rajonus ir telkė 22 brigas, 5 savarankiškus dalinius. Bendras šio junginio partizanų skaičius buvo apie 17,5 tūkst. žmonių.

Vilejkos srityje veikė F. Markovo vadovaujami sovietų partizanų daliniai. Jie buvo suskirstyti į 18 brigadų ir 5 savarankiškus dalinius. Bendras karių skaičius siekė 12 tūkst. Be jų F. Markovas vadovavo 2 diversiniams daliniams, kuriuos sudarė apie 600 raudonarmiečių². Didžiausi sovietinių partizanų telkimosi rajonai buvo Rūdninkų giria ir Naručio ežero apylinkių miškai. Tose pačiose vietose veikė nemažai AK partizanų dalinių. Veikimas gretimose teritorijose privertė abi puses susidūrti. Per visą vokiečių okupacijos laikotarpį santykiai tarp AK ir sovietinių partizanų klostėsi įtemptai: buvo bandymai susitarti dėl bendros kovos prieš vokiečius, buvo tarpusavio kovos, apie ką rašoma toliau.

Bandymai susitarti dėl bendros kovos prieš vokiečius

1943 m. viduryje sovietinė pusė parodė iniciatyvą susitarti su AK dėl bendros kovos su vokiečiais. Matėme, kad kiekviena pusė norėjo susitarti, tačiau kėlė savo reikalavimus. Sovietų partizanai norėjo įtraukti lenkus į savo gretas arba juos netolimoje ateityje likviduoti. AK partizanai

¹ Premier do del. rządu: naciski brytyjskiego rządu na rząd RP w sprawie granic wschodnich – ocena sytuacji – prośba o wypowiedź kraju // Armia Krajowa w dokumentach... - T. III, s. 231.

² Armia krajowa na nowogrodzynie... - s. 11.

sovietų atžvilgiu nekeitė pozicijos, kuri jiems buvo apibrėžta AK vyriausiojo štabo Varšuvoje. Gen. Komorovski Vilniaus apygardai leido tartis su sovietų partizanais, bet tik jeigu pastarieji sutiktų su lenkų pageidavimas, o bendradarbiavimas karinis būtų išimtinai lokalinis, t.y. tik AK Vilniaus ir Naugarduko apygardose bei apimtų tik bendrą kovą su vokiečiais (Lenkija nebuvo paskelbusi karo Sovietų Sąjungai, tačiau buvo pasiruošusi tokiam įsakymui). Be to buvo reikalaujama, kad sovietai pripažintų lenkus krašto, kuris yra Lenkijos integralia dalimi, šeiminingais bei elgtis taip, kaip privalo svetima, tačiau draugiška kariuomenė ir nepuldinėti lenkų piliečių¹. Sovietų bendradarbiavimas turėtų būti grįstas informacijos apie vokiečių policijos, žandarmerijos ir Gestapo veiksmus bei karine pagalba². Su tokiomis sąlygomis sovietų partizanų vadovybė nesutiko ir kuriam laikui susitikimų klausimas buvo atidėtas³.

Sovietų partizanai kaip minėta veikė tuose pačiuose rajonuose kaip ir kai kurie AK partizanų daliniai. Todėl abipusis susidūrimas buvo neišvengiamas ir tarpusavio santykius reikėjo suderinti. Bendri santykiai klostėsi gerai, nors AK dažnai kovojo prieš plėšikaujančius raudonarmiečius. Vilniaus krašte veikę sovietų partizanų daliniai dažnai stengėsi vengti karinių susidūrimų su lenkų partizanais, santykiai dažnai būdavo grindžiami žvalgybinės informacijos pasikeitimu. Tačiau virš karinio lygmens tie santykiai neiškildavo, nereikia pamiršti, kad didžiosios daugumos vietos gyventojų nusistatymas sovietų atžvilgiu buvo neigiamas. Sovietinių partizanų vadovybė nevengdavo susitikimų su AK partizanais, savo įsakymuose dažnai rašė, kad su lenkų karinio pagrindžio kareiviais reikia sugyventi taikiai⁴. Tai nereiškia, kad sovietų partizanai norėjo, kad AK daliniai pernelyg laisvai jaustųsi “savo” teritorijoje. Lenkų pagrindės organizacijos žinojo sovietų požiūrį į save, tačiau karo sąlygos reikalavo bent minimalaus bendradarbiavimo. Niekas nebuvo pamiršęs sovietų valdžios represijų prieš Vokietijos-SSRS karą.

AK santykiai su sovietais buvo grindžiami bendra kova prieš vokiečius, bet nei viena pusė nenorėjo užleisti savo pozicijų ir įtakos vietos gyventojams. Žinoma, kad AK IPB pagalba išsakydavo antisovietinį nusistatymą ir tarp gyventojų propagavo nepalaikyti sovietų partizanų. Pastarieji tuo tarpu jau savosios propagandos pagalba nuteikinėjo gyventojus prieš lenkų karinį pagrindį⁵. Sovietinė propaganda skelbė, kad lenkų valdžia norėjo išplėsti sovietines teritorijas ir atkūrti senąją “ponų” Lenkiją, bet kadangi pagrindinis priešas buvo bendras – nacistinė Vokietija, suartėjimas su lenkų partizanais nebuvo atmetas. Tik SSRS į tą suartėjimą žiūrėjo kitaip. Sovietinių

¹ Ką lenkų valdžia laikė piliečiais. Žr. skyrių *Karo lauko teismai* ir priedą

² Gen. Komorowski do N. W.: meldunek półroczny o sprawach AK i położeniu w kraju. 1943-08-31 // Armia Krajowa w dokumentach... - T. III, s. 94.

³ Ten pat.

⁴ 1943-06-07 Dubovo įsakymas dėl požiūrio į T. Kosciuškos vardo lenkų dalinį // Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie... – s. 20.

⁵ 1943-06-15 P. Ponomarenkos laiškas Sidorovui // Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie... – s. 22. P. Ponomarenko Sidorovui rašė, kad lenkų partizanų daliniai teveikia savarankiškai, tačiau negalima leisti, kad jie skleistų antitarybinę propagandą.

partizanų politinės veiklos planuose buvo lenkų karinio pagrindžio nuteikimas bendrai kovai su vokiečiais sovietų gretuose. Buvo skelbiama, kad lenkus reikia įtikinti, jog jų politiniai vadovai laikosi nusiklastamos politikos (nori atplėšti iš Baltarusijos ir Ukrainos dalį teritorijos) ir AK kovinį potencialą įtraukti į sovietų gretas¹. P. Ponomarenkos raštuose pabrėžiama, kad būtinai reikia įtraukti į sovietinių partizanų gretas kuo daugiau lenkų ypač išsilavinusių, kad pastarieji darytų įtaką lenkų visuomenei. Kovai su lenkų kariniu pagrindu naudoti kuo daugiau lenkų². Kaip matome, sovietų partizanai AK atžvilgiu vykdė dvigubą politiką. Stengėsi bendrai su lenkais kovoti prieš nacistinę Vokietiją ir tuopat metu rengtis kovai su AK. Dažnai sovietų partizanai mobilizavo lenkų tautybės jaunimą į savo gretas. Tai negalėjo atsiliiepti lenkų-sovietų santykiams, tačiau didelių kovų visgi buvo vengiama. AK kiek galėjo tokioms mobilizacijoms trukdė.

Tolimesniam gerų santykių plėtojimui sutrukdė 1943 m. rugpjūtį sovietų nuginkluotas ir dalinai likviduotas “Kmicico” partizanų būrys (AK 3-oji brigada). Iki 1944 m. liepos pr. tarpusavio santykiai klostėsi blogai, abi pusės tarpusavyje kovojo. Liepos pr., kai vokiečių kariuomenė buvo išstumiamą iš Vilniaus krašto ribų, tarp AK Vilniaus apygardos ir sovietinių partizanų įvyko susitikimai. Didesnę iniciatyvą rodė AK. Jos padėtis buvo sunki, pagrindė lenkų kariuomenė atsidūrė tarp dviejų priešų, tad nuspręsta suartėti su sovietais. 1944 m. liepos 1 d. Vilniškės AK vadovybė (dalyvavo “Vilkas”) susitiko su Rūdninkų girios sovietinių partizanų vadovybe. Lenkai pateikė savo poziciją, kaip turėtų būti bendradarbiaujama tarpusavyje: kova su bendru priešu vokiečiais; lenkai pažadėjo pamiršti visus tarpusavio konfliktus; pasiūlė sudaryti komisiją, kuri palaikytų ryšį tarp abiejų pusių ir rūpintusi gerų santykių palaikymu³. Panašių susitikimų per kitas dvi savaites įvyko keli, tačiau sovietai nesuteikė jokio atsakymo lenkams. Kaip parodė įvykiai netolimoje ateityje, sovietai ruošėsi sunaikinti AK vadovybę ir pačią organizaciją.

AK kovos su sovietų partizanais

Lenkų siekiai atkūrti valstybę 1939 m. ribose kėlė konfliktą su sovietų partizanais, kurie veikė Vilniaus krašte, o sovietų valdžia Vilniją laikė savo teritorijomis. Prieš vokiečių okupaciją Vilniaus krašto gyventojai jau buvo patyrę sovietų okupaciją, todėl jų nusistatymas prieš sovietus buvo neigiamas. Dar 1940 m. pavasarį Baltarusijos SSR atiduotoje Vilniaus krašto dalyje sovietų valdžia nužudė apie 3800 lenkų tautybės asmenų dėl to, kad laikė juos kontrrevoliuciniu, antitarybiniu ar nacionalistiniu elementu. Iki 1941 m. birželio pab. vokiečių puolimo metu buvo likviduota dar keli tūkstančiai lenkų Vilnijoje, o iki to laiko iš ten ištremta apie 150 tūkst.

¹ 1943-06-22 P. Ponomarenkos raštas “Dėl karinių ir politinių veiklos planų vakarinėse BSSR apylinkėse” // Armia krajowa na Nowogródzczyźnie... – s.35-40.

² Ten pat, - s. 41.

³ Slaptas raštas 1944-07-03 apie įvykusį lenkų-sovietų susitikimą // LYA, f. K-30, ap. 1, b. 1774, l. 106.

gyventojų¹. Tai negalėjo atsiliiepti į neigiamą vietos lenkų nusistatymą sovietų atžvilgiu. Tačiau reikia pabrėžti, kad susikūrusi AK tarptautiniu lygmeniu nebuvo paskelbusi karo Sovietų Sąjungai, todėl buvo vengta didesnių susidūrimų su sovietų partizanais vokiečių okupacijos metu. Tai nereiškia, kad kova tarp abiejų pusių nevykdavo. AK laikė Vilniaus krašto Lenkijos valstybės dalimi ir jeigu sovietų partizanai atlikdavo nusikaltimus prieš gyventojus, AK dažnai juos puldavo ir SKT pagalba teisdavo. Buvo sudarynėjami aršių komunistų sąrašai, kuriems nuosprendžius vykdė SKT, o mirties bausmes atlikdavo partizanų brigados arba Kedyvo “Egzekutyvas”.

Sovietų partizanai ir AK veikė dažnai tuose pačiuose rajonuose ir kovojo prieš vokiečius. Vieni ir kiti laikė tas teritorijas savomis, dėl ko kildavo tarp abiejų pusių konfliktai. Tačiau kol SSRS 1943 m. nenutraukė diplomatinių santykių su Lenkija, tarpusavio santykiai klostėsi sąlyginai palankiai. Ten, kur veikė abi partizanų grupuotės didesnių konfliktų buvo vengiama, kartais buvo keičiamasi žvalgybos žiniomis ir derinami veiksmai. Kai diplomatiniai santykiai buvo nutraukti, sovietų partizanai pradėjo aršią kovą su lenkų kariniu pagrindu. Sovietų oficialus politinis ir karinis kursas buvo AK dalinių Vilniaus krašte sunaikinimas. Sovietų propaganda, nukreipta prieš AK stipriai suintensyviejo, prasidėjo represijos prieš gyventojus, kurie palaikė AK.

Vieną didžiausių smūgių AK sovietų partizanai sudavė 1943 m. rugpjūčio 26 d. Prisidengdami susirinkimu dėl bendros kovos prieš vokiečius, F. Markovo vadovaujami partizanai nuginklavo A. Bužinskio “Kmicico” būrį ir sušaudė 30 jos narių kartu su “Kmicicu”². J. Bohdanovičius aprašydamas AK Vilniaus apygardos brigadas pateikia kitus skaičius: suimta 200 žmonių, iš kurių 50 nužudyta, 70 priverstinai įtraukta į sovietinių partizanų būrius, 80 paleista³. Vienas iš egzekucijos rengėjų buvo Jonas Vildžiūnas. Jis už “Kmicico” būrio likvidavimą gavo padėkos raštą. Vėliau jam buvo nurodyta tęsti kovą prieš lenkų ginkluotą pagrindį naudojantis visais įmanomais būdais, pvz. infiltracija į AK gretas⁴. Panašūs metodai vėliau buvo taikomi kovojant su lietuvių tautiniu pagrindu pasibaigus karui, beje toje kovoje J. Vildžiūnas atliko nemažą vaidmenį. Po rugpjūčio įvykių išsiplieskė inirtinga kova tarp AK ir sovietų partizanų. AK dažniausiai kovojo su nedideliais priešo būriais. Tokių ginkluotų susidūrimų buvo labai daug, tačiau platesnių duomenų nerandama. Archyvuose galime rasti tik bendras žinias apie tarpusavio kovas, kartais pateikiamas keliais sakiniais mūšių aprašymas. Bendrai situaciją atrodė taip: nuo 1943 rugpjūčio mėn. kova tarp AK ir sovietų partizanų Vilniaus krašte suintensyvėjo. Tą patvirtina lenkų

¹ Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie... - s. 9.

² Toks skaičius pateikiamas: Agentūrinė byla “Nepodleglost”. 1943 08 04 Sudoplatovo pranešimas Merkulovui, Kobulovui ir Fedotovui. LYA, f. K-30, ap. 1, b. 1774, l. 39. Ten pat, l. 40-40 ap pateikiamas sąrašas AK narių, suimtų su „Kmicico” brigada, kurių pavardes pavyko aukščiau minėtam „Ber” išsiaiškinti. “Ber” buvo įgaliotas surinkti kuo daugiau informacijos iš suimtųjų, jis pas juos rado taip pat sąrašą sovietų partizanų ir komunistų. Sušaudytųjų skaičius vėliau nurodomas 31: Pažyma apie lenkų nacionalinio karinio dalinio pradžia ir vystymąsi // LYA, f. K-30, ap. 1, b. 1775, l. 47-48. Istoriofrafijoje dominuoja 80 sušaudytųjų skaičius.

³ Bohdanowicz J. Oddział Kmicica // http://www.ak-wilno.witnet.gda.pl/?id=oddzial_kmicica - 2009-04-12 būseną.

⁴ LYA, f. K-30, ap. 1, b. 1774, l. 73. – 1943 11 15 nurodymai J. Vildžiūnui.

ir sovietų šaltiniai¹. Apie suintesyvėjusią lenkų kovą su sovietais taip pat rašoma lietuvių policijos ir SD Kaune pranešimuose. Vokiečiai turėjo duomenų, kad lenkams įsakyta kovoti su sovietų partizanais, o AK laikysena ir organizacija yra labai gera, disciplinuota, organizuota ir geresnė negu plėšikaujančių sovietų partizanų². D. Fikus savo knygoje “Pseudonim “Łupaszka”” cituoja vieną AK dokumentą apie situaciją Vilniaus krašte. Dokumentas atspindi 1943 m. rudens situaciją. Jame rašoma: “Lenkų daliniai žymią Vilniaus krašto dalį išvalė nuo žydų-bolševikų gaujų, kurios yra vietinių gyventojų nelaimė. Visi bandymai suartėti ir rasti bendrus spendimus su sovietiniais partizanų daliniais iki šiol baigėsi nesėkme. Keliskart turėjome sumokėti gyvybę susitikimų ar bendradarbiavimo ir bendrų planų įgyvendinimo metu. Šiuo metu santykiai tarp lenkų ir bolševikų yra labai blogi, prie to prisideda žydų-bolševikų gaujos, kurios plėšia ir žudo lenkų tautybės gyventojus. Todėl lenkų daliniai privalo likviduoti tokias gaujas. Išskirti skirtumus tarp plėšikaujančių žydų-bolševikų gaujų ir sovietų partizanų dalinių yra sudėtinga ir neįmanoma, nes sovietiniai partizanų daliniai plėšikauja ir žudo vietos gyventojus kaip ir plėšikaujančios gaujos”³.

Kovos būdai buvo įvairūs. Užfiksuotas toks atvejis: rugsėjo mėn. “Niepodległość” laikraščio redakcija nusiųtė paštu vokiečių įstaigoms sudarytą komunistų, vadinamųjų sovietinių aktyvistų sąrašą. Lenkai juos kaltino planuojamais padaryti išpuoliais Vilniaus mieste ir kvietė vokiečius padaryti atitinkamus veiksmus⁴.

1944 m. pr. į AK Vilniaus apygardos ribas buvo atsiųsta daug sovietų desanto. Randama žinių, kad sovietai, kurių skaičius stipriai padidėjo, Lenkijos rytinėse teritorijose dažnai naudoja prievartą prieš vietos gyventojus bei kovoja su AK daliniais. Savarankiški AK vadų bandymai susitarti su sovietų partizanais nedavė jokių vaisių⁵, o keli AK partizanų daliniai buvo sovietų nuginkluoti ir likviduoti. Tokia situacija ne tik buvo būdinga AK Vilniaus apygardai, bet ir Naugarduko ir Volynės apygardoms, kur likviduoti “Bombos”, “Džazgos” būriai, dalinai likviduotas Stalupėnų batalionas⁶. Taip pat labai stipriai tuo metu pradėjo veikti sovietų propaganda, kurios tikslas buvo lenkų visuomenės pritraukimas į savo pusę ir V. Vasilevskos bei Berlingo kairuomenės palaikymas⁷. Vilniaus apygardoje AK veiklą stipriai įtakojo sovietų partizanai, kurių kaip minėta atsirado didelis skaičius. Sovietai įvykdė keletą priverstinių mobilizacijų tarp vietos gyventojų į savo gretas, bei dažnai plėšti gyventojus rekvizicijų tikslu. Susidūrus su tokia padėtimi AK Vilniaus apygarda pradėjo savo karinių dalinių plėtojimą, jų tikslesnį apmokymą bei karių skaičiaus didinimą. Apygardos štabas 1943 m. pab. siūlė sovietams

¹ P vz.: Pranešimo 1943-12-07 nuorašas // LYA, f. K-30, ap. 1, b. 1774, l. 88-91.

² Ataskaita apie lenkų partizanų veiklą už 1944 m. balandį // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 100, l. 1-3.

³ Fikus D. Pseudonim “Łupaszka”. – Paris, 1989, s. 38 – 39.

⁴ 1943-12-24 “Ber” pranešimas Merkulovui, Fedotovui // LYA, f. K-30, ap. 1, b. 1774, l. 77.

⁵ 5-os partizanų brigados 1944 05 22 raštas // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 44, l. 1.

⁶ Gen. Komorowski do N.W.: meldunek półroczny o sprawach AK i położeniu w kraju // Armia Krajowa w dokumentach... - T. III, s. 326-327.

⁷ Ten pat.

susitarti, kad būtų išvengta ginkluotos kovos, kuri jau tuo metu buvo dažnas reiškinys tarp abiejų pusių. Sovietų partizanų vadovybė Vilniaus krašte atmetė bet kokius AK pasiūlymus¹.

Paskutinėmis vokiečių pasitraukimo iš Vilniaus krašto dienomis AK Vilniaus apygardos štabas bandė padėti artėjančiai sovietų kariuomenei padėti kovoje prieš vokiečius. AK Vilniaus apygardos situacija tuo metu buvo ganėtinai sudėtinga. Daugiau nei metus su sovietų partizanais nepavykdavo susitarti, pastarieji buvo likvidavę nemažai lenkų karinio pogrindžio kovotojų. Kaip bebūtų, AK atsidūrė tarp dviejų priešų. 1944 m. liepos mėn. Vilniškės AK vyr. komendantas “Vilk” priėmė sprendimą tęsti kovą prieš nacių ir kovoje palaikyti sovietus. Jis pranešė vyr. komendantūrai Varšuvoje, kad nepaisant sovietų nusistatymo nuspręsta likti ir kovoti, o didžiąsias savo karines pajėgas koncentruoti Rūdninkų girioje. Šios pajėgos turėjo padėti sovietams kovoje prieš atsitraukiančius vokiečius. “Vilkas” pabrėžė, kad iš sovietų pusės tikisi pripažinimo, tačiau nesileis nuginkluojamas, o jeigu sovietai bandytų kovoti prieš lenkus, tam pasipriešintų. Pabrėžė, kad nesitrauks į vakarus, kol nesulauks atitinkamo įsakymo². Matome, kad situacija pasikeitė ne į AK naudai, todėl buvo nuspręsta užmiršti kovas ir nusikaltimus, kuriuos padarė sovietų partizanai lenkų atžvilgiu. Po kelių dienų nuo minėto “Vilko” pranešimo, jis susitiko su 3-ojo Baltarusijos fronto vadovybe. “Vilkas” pasiūlė suorganizuoti pėstininkų diviziją ir kavalerijos brigadą. Sovietai pažadėjo materialinę pagalbą³. AK tos pagalbos nesulaukė ir nujautė, kad tik laiko klausimas, kada prasidės sovietų puolimas prieš AK. Sovietai neleido lenkų daliniams veikti Vilniaus apylinkėse, kas labai sunkino AK veiklą⁴.

Tarpusavio kova ir nesutarimai, kurie lydėjo nuo 1943 m. vid. iki 1944 m. vasaros, peraugo į bendros kovos prieš vokiečius derinimus (sovietams nebuvo tai tiek aktualu kiek lenkams, nes planavo AK nuginklavimą). AK Vilniaus apygardos štabas norėjo įgauti sovietų pripažinimą. Taip tikėtasi padėti gerų santykių ateityje pagrindus. Inicijatyvą rodė pats AK štabas, bet po kelių dienų, kai sovietų kariuomenė užėmė Vilnių, prasidėjo AK narių suėmimai ir nuginklavimai, kurie po metu privedė prie AK struktūrų Vilniaus krašte panaikinimo. Pabaigai reikia pabrėžti, kad per visą nacistinės okupacijos laikotarpį nebuvo surengtos nei vienos bendros lenkų ir sovietų karinės akcijos prieš vokiečius.

¹ Gen. Komorowski do N.W.: meldunek półroczny o sprawach AK i położeniu w kraju // Armia Krajowa w dokumentach... - T. III, s. 347-348.

² Kmdt Okręgu Wilno do KG AK: plan działań. 1944-07-13 // Ten pat, - T. III, s. 545.

³ Kmdt Okręgu Wilno do KG AK: stosunek dowódcy sowieckiego do zgrupowania AK. 1944-07-15 // Ten pat, s. 560.

⁴ Komendant Okręgu Wilno do KG AK: Sowieci dążą do likwidacji Armii Krajowej. 1944-07-12 // Ten pat, T. VI, s. 399.

ARMIJA KRAJOVA IR LIETUVIAI

Santykius tarp lietuvių ir lenkų II pasaulinio karo metais galima pavadinti susiklosčiusių neigiamų santykių tarpukario metais tąsa. Susidūrus su Lietuvos okupacijomis, santykiai tarp abiejų tautų įgavo naują formą, seni nesutarimai ir priešprieša įgavo dažnai praktinę, ne vien politinę, formą. Pagrindinė nesutarimų priežastis buvo Vilnius ir Vilniaus kraštas, kuris nuo 1921 m. priklausė Lenkijai, o sovietų okupacijos išvakarėse atiteko Lietuvai. Kaip jau buvo minėta, lenkai Vilniaus kraštą laikė po karo atsikūriancios Lenkijos valstybės integralia dalimi. Susitikimuose su lietuvių antinacinio pagrindžio atstovais Vilniaus klausimas buvo lenkų pateikiamas kaip būsimosios Lenkijos vyriausybės kompetencija, nebuvo žadama, kad Vilnius ir toliau priklausytų Lietuvai, bet ir nebuvo pabrėžiama, kad lenkai turi teritorinių pretenzijų į šį kraštą. Tokiu būdu lietuviams šiuo klausimu nieko realiai nebuvo žadama. Lietuvių antinacinis pagrindis laikė Vilnių savo valstybės dalimi. Dėl skirtingo požiūrio lietuviai su lenkais nesusitarė bendrai kovai prieš okupantus. Bandymų susitarti buvo keli, daugiausiai 1942 – 1943 metais ir inicijuoti abiejų pusių. Galime išskirti 5 AK Vilniaus apygardos vadovybės ir politikų susitikimus su lietuvių antinacinio pagrindžio atstovais:

1. 1942 m. vid. su Vilniaus demokratine koncentracija (sutikus „Vilkui“) susitiko socialdemokratai ir tautininkai. Aptarti klausimai: kokiais būdais įmanomas lietuvių ir lenkų suartėjimas po karo; lietuvių delegatai išskėlė klausimą dėl bendros kovos su bolševikais;
2. 1942 m. lapkritis – šio susitikimo metu buvo sprendžiamos tos pačios problemos. Nieko nebuvo pasiekta susidūrus su Vilniaus priklausimo problema;
3. 1943 m. lapkritis– susitikime dalyvavo pats „Vilkas“, tačiau Vilniaus problema viską užgožė ir vėl nepavyko dėl nieko sutarti;
4. 1943 m. gruodis – lietuvių antinacinio pagrindžio atstovai susisiekė su AK Vilniaus štabu ir pasiūlė normalizuoti santykius. Susitikimo metu apsiribota vien savo požiūrio dėl ateities pristatymų ir vėl nebuvo dėl nieko sutarta;
5. 1944 m. vasaris – panašus susitikimas, kurio rezultatai tokie patys kaip pastarųjų¹. Šiame susitikime dalyvavo jau įtakingesnę lenkų asmenys: „Vilkas“, Z. Fedorovičius ir J. Dobžanskis. Lietuvių pusė buvo atstovaujama VLIK'o.

Po pastarojo susitikimo Z. Fedorovičius savo atsiliepime Vyriausiajai delegatūrai pranešė, kad lietuvių lenkų santykiuose nematęs jokie postūmio ir laiko nereikalingų tokius tolimesnius

¹ Piskutowicz H. Stosunki polsko litewskie... – s. 44; Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 187. Susitikimų datos skiriasi pas kai kuriuos tyrinėtojus, tačiau esmė lieka ta pati. Lietuviams ir lenkams nepavyko rasti bendro konfliktinės situacijos sprendimo. Paskutinis susitikimas taip pat minimas vokiečių: Pranešimas 1944-11-17 apie lenkų-lietuvių susitarimus // LCVA, R-1399, ap. 1, b. 100, l. 9-9 ap.

susitikimus¹. Taigi bandymuose suartėti iki 1944 m. jokio postūmio neįvyko. Visų susitikimų metu buvo tik apsikeičiama savo pozicijomis². Taip pat nei viena pusė neparodė iniciatyvos dėl iškilančių konfliktų, kurie vis dažniau reiškėsi ginkluota kova, slopinimo. 1944 m. gegužę tarpusavio santykių problema buvo sprendžiama aukščiausiam lenkų civilinės valdžios lygmenyje. Lenkijos premjeras S. Mikolajczyk (S. Mikolajczyk) bendradarbiavimą su lietuviais apibrėžė trumpai: vengti ginkluotų susidūrimų. Politinius nesutarimus S. Mikolajczyk patarė palikti spęsti taikos sutarties būdu po karo³. Lietuvos siekius atgauti nepriklausomybę jis, kaip premjeras palaikė, o tai rodė oficialią Lenkijos poziciją Lietuvos nepriklausomybės klausimu⁴. Kol vyko karas lenkai bandė vengti politikavimo, lietuvių jie nelaikė rimtu partneriu, nors tikėjosi bendradarbiavimo. Nesiklostant santykiams svarbiausia lenkams buvo tai, kad nusikaltę lietuviai, būtų nuteisti. Tokiais buvo laikyti dauguma dirbusių policijoje ir įstaigose⁵.

Svarbus aspektas, dėl ko dažnai kildavo nesutarimai ir nepavykdavo susitarti buvo skirtingas požiūris į okupantus. Lietuviai nelaikė vokiečių tokiu priešu kaip Sovietų Sąjungą ir nacistinę okupaciją vertino palankiau. Lenkai tuo tarpu vadovavosi savo emigracinės vyriausybės nuostatomis, jog vokiečiai yra didžiausias priešas, su kuriuo reikėjo kovoti iki paskutiniojo. Būtent nacistinė Vokietija sunaikino Lenkijos nepriklausomybę. Taigi lenkų sąmonėje ir praktinėje veikloje Vokietija buvo didžiausias priešas. Nors SSRS prisidėjo prie Lenkijos valstybės žlugimo ir Lenkijos vyriausybės buvo laikoma taip pat priešu, į SSRS Lenkijoje buvo žiūrima kaip į antraeilį priešą, su kurio pagalba galima kovoti prieš nacių.

Tuo tarpu Lietuvos padėtis buvo kitokia. Priešai tie patys, tačiau prioritetiškai Sovietų Sąjunga buvo svarbesnis priešas nei nacistinė Vokietija. Žinoma, dėl kokių priežasčių. Lietuviai SSRS okupuota prarado valstybingumą. Dėl šios priežasties Vokietija buvo laikoma geresniu blogiu nei Sovietų Sąjunga⁶. Vokietijos – SSRS karo pradžioje lietuviai tikėjosi atsipalaiduoti nuo Maskvos įtakos, tačiau neturėjo vilčių atkurti nepriklausomą Lietuvą. Tikėtasi išsivaduoti nuo bolševizmo, ne nuo kitos okupacijos⁷. Nacistinei Vokietijai okupavus Lietuvą, kaip buvo minėta anksčiau, daug lietuvių prisidėjo prie civilinės administracijos ir tvarkos palaikymo organų (policijos) kūrimo. Dauguma užimančių šias pareigas Vilniaus krašte buvo lietuviai. AK juos laikė

¹ Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 187.

² Z. Fedorovičiaus 1944-10-16 apklausos protokolas // LYA, K-1, ap. 58, b. 9499/3, t. 1, l. 35-37.

³ Ten pat, – s. 189-190.

⁴ Lenkijos aukščiausios vadovybės požiūris į Lietuvos valstybingumo formas pasibaigus karui iki galo nebuvo apibrėžtas, įvairių politinių kripčių atstovai skirtingai matė Lietuvą ateityje, pvz. kai kurie matė Lietuvą integralia Lenkijos dalimi su tam tikra autonomija.

⁵ Be prieš tai minėto dokumento, kuriame buvo taip pat kalbama apie lietuvių darbą nacistinėse įstaigose, panašus raštas: Gen. Sosnkowski do gen. Komorowskiego: propozycja ułożenia stosunków polsko-litewskich // Armia Krajowa w dokumentach... - T. III, s. 179-180.

⁶ Jegelevičius S. Okupacija ir kolaboravimas Lietuvoje antrojo pasaulinio karo metais // Piliietinis pasipriešinimas... - p. 48-49.

⁷ Ten pat, - p. 51.

kolaborantais ir priešais, kurie įgyvendina okupacinę nacių politiką. Valdžios įstaigos ir policijos nuovados buvo visą laiką lenkų puldinėjamos. Dėl to negalėjo nekilti lietuvių ir lenkų konfliktų.

Santykių apogėjus buvo Glitiškių ir Dubingių taikių gyventojų skerdinės. Tai išsamiai bus pristatyta toliau. Galima priminti, kad AK Vilniaus apygardos vadovybė skirė nemažą dėmesį santykiams su lietuviais sureguliuoti. Tuo tikslu buvo pasitelkta propagandinė veikla¹. AK didelį nerimą kėlė atsikėlę į Vilniaus kraštą lietuviai, kurie atvykdavo dirbti krašto administracijoje arba policijoje. Dažnai lietuviai užimdavo išvežtų darbams į Vokietiją, nužudytųjų lenkų ar žydų gyvenamąsias vietas. Turta, kuri perimdavo iš buvusių gyventojų lietuviai AK laikė lenkų tautos nuosavybe, taigi ir tuos namus, kur lietuviai apsistodavo. Taip dažnas lietuvis, kuris dirbo policijoje prie savo namo dažnai rasdavo AK parašytus raštelius. Juose buvo įsakoma lietuviams palikti gyvenamąsias vietas ir išvykti "iš kur atvažiavę". Priešingu atveju grasinama susidorojimu. Pavyzdžiui iš Maišiagalos, Paberžės ir Nemenčinės AK privertė išsikelti apie 330 lietuviškų šeimų, kurios atvyko iš kitų Lietuvos vietų ir buvo perėmę prieš tai buvusias lenkų sodybas². Tačiau kaip matysime, nevisada santykiai tarp lietuviškosios policijos ir AK partizanų klostėsi nuosekliai bloga kryptimi. Dažnai policija buvo priversta bendradarbiauti su AK dėl lenkų karinių pajėgų didelio skaičiaus apylinkėse. Bendradarbiavimas buvo grindžiamas abipusiais susitarimais dėl nepuolimo, nors tai buvo daugiau išimtiniai atvejai.

Santykiai tarp lietuviškos Vilniaus krašto administracijos ir Armijos krajojvos

Lietuvių – lenkų santykių sudėtingumas buvo grįstas skirtinga politine orientacija. Lietuviai nemanė darą blogai dirbant vokiškojoje krašto administracijoje ir policijoje. Toks darbas suteikė minimalią įtaką valdant kraštą. Ten, kur civilinės valdžios įstaigose daugumą sudarė lietuviai, buvo stengiamasi mažiau kenkti gyventojams, kuriuos vokiečiai buvo ekonomiškai prispaudę. Jokių realių galimybių išsaugoti žydams gyvybių nebuvo dėl vykdomos nacistinės jų naikavimo politikos, bet kitų tautybių gyventojams kartais pavykdavo padėti. Kadangi lietuviai iš visų Lietuvoje gyvenančių tautybių žmonių okupantų administracijoje sudarydavo daugumą, jie dažniausiai padėdavo lietuviams. Lenkiškuosiuose šaltiniuose ir istoriografijoje dažnai pabrėžiama, kad lietuviai Vilniaus krašto administracijoje propagavo savo tautiečius, dėl ko nukentėdavo dažniausiai lenkai, kuriuos pirmoje eilėje išveždavo į Vokietiją darbams, suimdavo kaip įkaitus³. Šita problema yra sudėtinga. Lenkai lietuvius dirbančius vokiečių administracijoje laikė kolaborantais, Vilniaus

¹ Žr. *Propagandos ir žvalgybos skyriai*

² Piskutowicz H. Stosunki polsko litewskie na Wileńszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej // *Armia Krajowa na północno – wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1942 - 1945 – W.*, 1997, s. 45.

³ P.vz.: Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 75, 78-81; Piskutowicz H. Stosunki polsko litewskie... – s. 42; Informacijos iš spaudos, rankraščiai ir kt. apie lenkų veikimą Lietuvoje 1942-1944 metais // *LYA*, f. 3377, ap. 58, b. 273, l. 1-4.

krašte dar ir okupantais. Nevalia pamiršti kaip į tai žiūrėjo AK. Prisimename, kad lenkiškiems pagrindžio teismams buvo leista skirti mirties bausmę kolaborantams, o tas bausmes įvykdavo specialus padalinys – Kedyvas. Tuo tarpu lietuviškoji krašto administracija lenkus laikė daugiausiai priešais, nes pastarieji palaikydavo arba AK arba sovietų partizanus. Šitoje vietoje išryškėja abiejų pusių priešprieša. Lenkai, jeigu buvo proga dirbti krašto valdyme, atsisakydavo (išskyrus vienetus, pvz. Komaras – jis bus pristatytas vėliau). Rašėme apie lenkų ir lietuvių bandymus susitarti dėl bendrų pozicijų. Iškila klausimas, ar kokie nors bendri susitarimai tarp lietuvių ir lenkų kariniame aukštesniame lygmenyje buvo įmanomi (politiniai aspektai buvo taip pat svarbūs)? Žiūrint į to momento realijas negalima atsakyti teigiamai. Konfliktai tesėsi nuo tarpukario, o karas suteikė pagrindą nesutarimus spręsti žiauriausiais būdais. Kai kurie įvykiai tą parodo. Lenkai negerbė lietuviškosios policijos, administracijos, o lietuviai negerbė lenkų. Situacija buvo apybrėžiama taip: galėjai būti nužudytas dėl to, kad esi lenkas arba tik dėl to, kad esi lietuvis¹. Tokį vaizdą pateikia dažnas to laiko liudininkas savo atsiminimuose.

Lietuvių policija ir AK

Jau aptarėme AK Vilniaus apygardos vadovybės požiūrį į lietuvių policininkus, tad šiame skyrelyje bus pristatytos kelios didesnės AK karinės operacijos prieš lietuvių policininkus, policijos įstaigas. Rašant apie AK puolimus prieš policijos ar administracijos įstaigas nemažai duomenų suteikia archyviniai šaltiniai. Duomenys dažniausiai būna trumpi, tačiau išpuolių prieš policijos nuovadas yra užfiksuota labai daug. Istoriografijoje pateikiama apytiksliai virš 30 AK puolimų iki 1944 m. vid.², bet dirbant su archyvine medžiaga susidaro įspūdis, kad policijos nuovados nuo AK puolimų nukentėjo keliskart daugiau kartų. Daugiausiai išpuolių įvyko Rudaminoje, Šumske, Dieveniškėse, Rimšėnuose, Gervėčiuose, Trakuose, Benekainyse ir kitur. Karinės operacijos prieš policininkus vykdavo intensyviai ir labai dažnai. To priežastys buvo ta, kad nuovadose policininkų būdavo mažai, kartais jų skaičius nesiėkdavo 10 žmonių. Dažnai prie nuovadų nebuvo jokių gynibinių įtvirtinimų ir puldami, AK daliniai greitai ir be didesnių nuostalių užimdavo policijos nuovadas, nuginklodavo policininkus, pasiimdavo techniką, sugadindavo ryšį.

Matome, kad puolimų buvo daug. Bendram vaizdai pristatyti, kaip vyko tokie puolimai toliau bus aprašyti dviejų policijos nuovadų užėmimai. Pradėsime aprašyma nuo AK ir lietuvių policijos susidūrimo Dubingiuose 1944 m. kovo 6 d. Tą dieną iš šalia esančių AK dalinių į Dubingius atvyko patrulis, kuris iš gyventojų rekvizavo maisto produktus ir atliko žvalgybą. Netrukus lenkų patrolį užpuolė lietuvių policininkai. Po trumpos kovos 2 iš jų buvo nušauti, lenkai

¹ J. Ostrębski 1944-07-24 laiškas apie padėtį okupuotame Vilniaus krašte // LYA, f. 3377, ap. 1, b. 1096, l. 3ap.

² Piskutowicz H. Stosunki polsko litewskie... – s. 45.

tuomet tarpu pasišalino ir jokių nuostolių nepatyrė. Kovo 8 d. to paties dalinio patrulis vėl išvyko į Dubingius atlikti žvalgybos. AK kariai vėl buvo užpulti lietuvių policininkų, bet sugebėjo pasitraukti. Atlikę žvalgybą kariai pranešė savo dalinio vadui „Piotr“, kad Dubingiuose yra renkamos policijos pajėgos net iš kitų vietovių, kurių tikslas yra kova su lenkų partizanais esančiais Sužonių apylinkėse. „Piotr“ gavo žinių, kad lietuvių policija grasina vietos gyventojams, kad sudegins jų turtą už bendradarbiavimą su lenkų partizanais. Todėl „Piotr“ nutarė užpulti policijos nuovadą, kol dar nespėjo surinkti pakankamai pajėgų kovai su AK. Miestelį užpuolė 3 lenkų daliniai ir po dviejų valandų mūšio policininkai pasidavė, dalis jų pasitraukė. Lenkų nuostoliai: 1 žuvo, 4 sužeisti. Lietuvių nuostoliai: 6 žuvo ir 10 sunkiai sužeistų. Po mūšio visus sužeistus, tarp jų ir lietuvius apžiūrėjo AK gydytojas. Visą policininkų ginkluotę ir jų maistą nugalėtojai pasiėmė sau¹. Priežastys, dėl ko AK dalinys užpuolė policijos nuovadą buvo tokios, kad AK patrulis buvo dukart apšaudytas bei gautos žvalgybos žinios apie policininkų grasinimus gyventojams. Karine prasme šis AK dalinys pasirinko puikų puolimo laiką. Jeigu būtų laukęs arba nepuolęs ir žinios apie telkiamas policininkų pajėgas pasitvirtintų, kovoti jau būtų sunku. Kitoki šio mūšio nuostolių skaičių pateikia Dubingių klebonas. Jo duomenimis miestelį užpuolė apie 200 lenkų, jų žuvo 10. Lietuvių nuostoliai: 2 žuvo ir 4 sužeisti. Iš viso lietuvių policininkų buvo 20².

Kitas pristatomas puolimas įvyko 1944 m. balandžio 15 d. prieš Jonišio k. (lenk. Janiszki) policijos nuovadą. Puolimą surengė 5-oji AK partizanų brigada. Sužinota, kad Joniškyje buvo 13 lietuvių policininkų ir nuspręsta juos užpulti. Jokių kitų puolimo priežasčių nepateikta, dėl to galima daryti išvada, kad policininkai buvo užpulti dėl to, kad jų galbūt prieš tai šioje gyvenvietėje nebuvo. 5-oji brigada apsupo gyvenvietę ir užpuolė iš dviejų pusių (šiaurės ir pietų). Puolime dalyvavo 4 lenkų partizanų būriai ir vienas kavalerijos būrys, kuriam vadovavo „Ol“. Jo vadovaujama kavalerija pradėjo puolimą. Lietuvių policininkų skaičius buvo labai mažas, todėl realiai jie apsiginti negalėjo. Pasislėpė bunkeryje, iš kurio gynėsi, tačiau lenkams pagrasinus panaudoti granatas, policininkai pasidavė³. Tokie puolimai kaip pastarasis, kai policininkų skaičius yra keliskart mažesnis už puolančiųjų, vyko labai dažnai.

Aprašyti du susidūrimai rodo, kad policininkų buvo mažuma. Todėl kai kuriais atvejais, ypač rytinėse Vilnijos teritorijose, kur policininkams dažnai tekdavo laukti labai ilgai pastiprinimo, imtasi praktikuoti suartėjimą su lenkų partizanais. Taip buvo Svyriaus apylinkių policijos nuovadose. Svyriaus žandarmerijos viršininkas Šmidtas 1944 m. vasarį Svyrių apskrities policijos vadui nepulti lenkų partizanų. Šmidtas informuoja, kad jis pranešė lenkams, kad policija jų nepuls mainais už tai, kad AK daliniai nedarytų policijos pajėgų nuginklavimo. Įsakoma visiems policijos punktams nepulti ir nepersekioti lenkų partizanų, tačiau pasitaikius nuginklavimo pasikėsinimams –

¹ 1944-04-04 „Piotr“ ataskaita // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 56, l. 5.

² Žvinis J. Dubingių skerdynės // Armija krajova Lietuvoje... – 1 dalis, p. 77.

³ Ten pat, – l. 6. 1944 05 01 „Rakočy“ ataskaita; 3 priedas – Jonišio mūšio žemėlapis.

priešintis¹. Toks atvejis kaip šis yra labai retai. Žinome, kad AK laikė policininkus kolaborantais ir priešais, o čia mes matome AK nepuolimo susitarimą su žandarmerijos pareigūnu. Galime tik spėlioti, kas paskatino lenkus tartis su vokiečių pareigūnu. Gal būt tam įtakos turėjo tuo metu aktyvi AK kova su sovietų partizanais.

Glitiškių ir Dubingių atvejis

Turbūt daugiausiai dėmesio lietuvių ir lenkų istoriografijoje sulaukė įvykiai Glitiškėse ir Dubingiuose. Šitie įvykiai yra paženklinėti kruvinomis skerdinėmis, o juos galima laikyti lietuvių ir lenkų santykių antrojo pasaulinio karo metais apogėjumi. Santykiai tarp abiejų pusių jau ne pirmą dešimtmetį klostėsi sudėtingai, tačiau didelių ekscesų nebuvo. Antagonizmai neperaugdavo į skerdines ir po to sekusį kerštą sukeliant nesibaigiančią grandininę reakciją. Tiesa lenkų karinis pagrindis per visą nacistinės okupacijos laikotarpį kovojo su lietuviais, kurie tarnavo administracijoje ir policijoje. Juos AK laikė kolaborantais ir priešais. Tačiau abiejų pusių kovos tik sąskaitų suvedinėjimo lygmenyje tokių mąstų kaip Glitiškėse ir Dubingiuose nebuvo. Įvykiai sulaukė nemažo susidomėjimo, tačiau juos aprašant reikia remtis tik faktais, nes remiantis atsiminimais yra sunku nustatyti kaip viskas vyko. Ypač atsiminimuose dėl įvykių Glitiškių dvare ir Dubingiuose dominuoja jausmai ir abipusiai kaltinimai. Tai yra suprantama, nes vienas įvykis sukėlė kitą ir kibirkštis įplieskė konfliktą ir kerštą.

Viskas prasidėjo nuo to, kad vienas AK būrys 1944 m. birželio 19 d. naktį Glitiškių dvare vykdė rekviziciją ir kai vežė iš dvaro rekvizuotus maisto produktus užpuolė lietuvių policijos dalinys iš Paberžės. AK būrys juos atmušė, tačiau lietuvių gretuose žuvo 4 policinkai. Birželio 21 d. ryte į Glitiškes atvyko maždaug 100 lietuvių policininkų ir sušaudė 38 vietos gyventojus, civilius asmenis tarp kurių buvo vaikai, moterys ir seniai². Kai kuriems sušaudytiesiems rankos buvo surištos viela, o kai kurios moterys prieš sušaudant pririštos prie medžio³. Lietuvių policininkai, kurie įvykdė sušaudymus, pasiaiškino tuo, kad būtent civiliai dvaro gyventojai išdavė lenkams lietuvių žvalgus, kuriuos lenkai nužudė⁴. Gyventojų skerdines matė 5-osios AK “Lupaškos” brigados žvalgai. Netrukus po žudynių į Glitiškių dvarą atvažiavo Vladislavas Komaras su vokiečiais. Pakeliui į Vilnių jų mašina buvo sustabdyta ir V. Komaras lietuvių policijos išlaipintas. Jis taip pat buvo sušaudytas.

¹ 1944-02-19 žandarmerijos viršininko Šmidto įsakymas Svyrių apskrities policijos vadui // LCVA, f. 1399, ap. 1, b. 100, l. 4.

² Išsamų sąrašą žmonių, kuriuos sušaudė lietuvių policija rasime: Korab-Žebryk R. Glitiškių žudynės // Kai kurie istorinės tiesos faktai. Armija krajova. – V., 1993, p. 21-22.

³ Korab-Žebryk R. Keršto akcija // Kai kurie istorinės... – p. 23.

⁴ Rygos saugumo policijos telegramų tarnybos 1944-06-24 telegrama dėl Glitiškių įvykių // Armija krajova Lietuvoje... – 2 dalis, p. 259.

Po įvykių Glitiškėse į žudynių vietą atvyko „Lupaškos“ brigada. Pamatę įvykdytas žudynes AK partizanai nusprendė surengti keršto akciją prieš policininkų, dalivavusių žudynėse, šeimas. Greit buvo sudarytas asmenų, planuojamų sušaudyti, sąrašas. Dauguma jų gyveno Dubingiuose. AK Vilniaus apygardos komendantas A. Kšyžanovskis „Vilkas“ sužinojęs apie „Lupaškos“ planus surengti keršto akciją įsakė jos atsisakyti, tačiau teigiama, kad „Vilko“ pasiuntinys pavėlavo duoti nuodymus „Lupaškai“ nepulti¹. Dubingiai buvo užpulti birželio 23 d. Po trumpo pasipriešinimo Dubingiai buvo užimti, o kerštas palietė 27 beginklius gyventojus tarp kurių buvo vaikai ir moterys².

Lietuvių ir lenkų santykiuose sunku atrasti daugiau tokių pykčio ir keršto protrūkių kaip tai buvo Glitiškių dvare ir Dubingiuose. AK Vilniaus štabas pasmerkė „Lupaškos“ brigados įvykdytą keršto akciją, tačiau tai nieko nepakeitė. Tragedija įvyko ir galime tik džiautis, kad šitie įvykiai nesukėlė grandininės reakcijos ir daugiau nepasikartojė.

Kova ir bandymai susitarti su Vietine rinktine

1944 m. pr. Lietuvoje buvo leisti įkurti karinę organizaciją, kuri kovotų su plintančiu banditizmu ir susidėtų iš lietuvių. Po nesėkmingų bandymų mobilizuoti Lietuvos jaunymą į planuota vokiečių kurti SS dalinį, lietuvių karininkai pasiūlė vokiečiams sukurti karinę organizaciją, kuriai vadovautų autoritetingi Lietuvos karininkai. 1944 m. vasario 13 d. Rygoje gen. P. Plechavičius, SS ir policijos vadas Lietuvoje gen. mjr. Harmas ir SS-Obergruppenführeris F. Jeckelnas susitarė organizuoti Lietuvos vietinę rinktinę (vok. Litauische Sonderverbände). Vasario 16 d. P. Plechavičius kreipėsi per radiją į Lietuvos jaunimą dėl stojimo į LVR gretas. Buvo renkami savanoriai ir jau po savaitės surinktas planuotas jų skaičius. LVR buvo suskirstyta į 12 batalionų po 750 karių bei dalinius prie komendantūrų. LVR kariai nešiojo vokiškas uniformas, o ant rankovės turėjo trispalvę. Ginklus ir išlaikymą parūpindavo vokiečiai, o pats gen. P. Plechavičius buvo atsakingas prieš aukščiausiąją nacių valdžią Lietuvoje. LVR tikslai buvo rytinių Lietuvos sienų apsauga bei kova su banditizmu visoje Lietuvos teritorijoje, o ypač rytinėje dalyje - Vilniaus krašte. Oficialiai buvo kalbama apie kovą su sovietų partizanais ir plėšikaujančiomis gaujomis. Prie priešų buvo priskiriama taip pat AK. Pagrindinis LVR tikslas buvo padėties kontroliavimas Vilniaus krašte. AK daliniai buvo laikomi priešiškais iki kol nebuvo įmanoma su jais susitarti. Lenkai pirmieji iškėlė susitarimo pasiūlimą, tačiau LVR pareikalavo iš AK pastariesiems neįmanomų veiksmų: įsijungti į LVR gretas, atsisakyti pretenzijų dėl Vilniaus ir kovoti bendrai su sovietais. AK vadovybė tuo tarpu paskelbė, kad jeigu LVR darys nusikaltimus Vilniaus krašte, į juos bus

¹ Korab-Žebryk R. Keršto akcija // Kai kurie istorinės... – p. 23.

² Ten pat, - p. 24-25.

atitinkamai atsakyta. AK Vietinę rinktinę laikė priešiška sau jėga ir reikalui esant buvo pasirengusi kovai. Kovo 27 d. pas Kalendrą buvo atvykęs von Komaras ir išdėstė AK poziciją. Jis pateikė, kad AK nenori kovoti su Plechavičiaus daliniais ir nori sugyventi taikiai su lietuviais, tačiau jeigu LVR ir lietuvių policija darys nusikaltimus prieš taikius gyventojus, AK į tai atsakys¹.

1944 m. balandžio mėn. pr. į Vilnių atvyko pirmieji VR daliniai. Gegužės pr. įvyko pirmieji LVR mūšiai su AK, kurių metų LVR patyrė didelius nuostolius. Reikia pabrėžti, kad LVR batalionai, kurie buvo nusiųsti į Vilniaus kraštą – viso 7, buvo silpnai ginkluoti, o savanoriai neapmokyti kovai. Archyvuose šaltiniuose randamos priežastys, dėl ko LVR daliniai buvo lenkų užpulti. Remiantis AK žvalgybos pranešimais, LVR būdama Vilniaus krašte nužudė keletą civilių gyventojų, dėl ko ir buvo lenkų užpulti. Apie tai bus dar kalbama. Netrukus po pralaimėtų mūšių prieš AK dalinius LVR buvo vokiečių nuginkluota ir panaikinta. Vokiečiai apkaltino LVR vadovybę dėl įsisenėjusių lietuvių ir lenkų santykių aiškinimosi panaudojant lietuvių savanorius. Vokiečiai norėjo LVR dalinius panaudoti rytų fronte kovoje su Sovietų Sąjunga, tačiau LVR vadovybei pasipriešinus buvo rastas pretekstas panaikinti Vietinę rinktinę. Jau gegužės 15 d. prasidėjo jos likvidavimas. Paneriuose vokiečiai „už nusikaltimus“ sušaudė kelis Vietinės rinktinės kareivius. Taip buvo užbaigtas lietuvių bandymas kontroliuoti rytinę Lietuvos dalį.

Vietinės rinktinės požiūris į Armijos krajobos dalinius Vilniaus krašte

LVR štabas savo potvarkiuose veikiančią Vilniaus krašte AK priskyrė prie nusikalstamų grupuočių. LVR štabo viršininko pulk. O. Urbono 1944 m. vasario 29 d. nurodymuose žinioms rinkti apie veikiančias Lietuvos teritorijoje gaujas apie AK rašoma, kad: „Lenkų tautinis-patriotinis aktyvas (veikia išimtinai Vilniaus krašte). Ši ginkluota lenkų organizacija viešai kai kada skelbiasi kovojanti prieš bolševikus, tačiau praktiškai veikia prieš lietuviškąją krašto administraciją ir lietuvių tautybės gyventojus ir užsiima plėšikavimu“². Matome, kad LVR štabo požiūris į AK iš esmės buvo neigiamas, AK buvo laikoma priešiška karine jėga ir prilyginta sovietų partizanams ir plėšikaujančioms gaujoms. 1944 m. kovo 11 d. VR vado štabo II skyrius pateikė žinių santrauką apie lenkų partizanus Vilniaus krašte iki 1944 m. kovo 10 d., kurioje matoma, kad LVR skirsto lenkų karinį judėjimą į dvi pakraipas: tautinę-politinę ir komunistinę. Pažymima, kad nežinoma kokie santykiai tarp abiejų pakraipų³. Pateiktame rašte matome, kad į abi pakraipas žiūrima vienodai, kas dar kartą patvirtina, kad LVR „Armiją krajobosą“ laikė priešu, o taip pat rodo į tai, kad LVR žinios apie lenkų karinį pagrindį Vilniaus krašte nebuvo pilnos. Iš pateikto rašto matome, kad

¹ Žinios apie 1944-03-29 apsilankymą pas Kalendrą // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 100, l. 17.

² VR štabo pulk. Urbono 1944-02-29 d. žinioms rinkti nurodymai nr. 1. // LCVA, f. R-1234, ap. 1, b. 4, l. 5.

³ VR vado štabo II skyriaus 1944-03-11 žinių santrauka apie lenkų partizanus Vilniaus krašte iki 1944-03-10 // LCVA, f. R-1234, ap. 1, b. 4, l. 7.

tuo metu LVR buvo žinoma AK Vilniaus apygardos 3 partizanų brigada, veikusi Ašmenos apskr. Pažymima, kad vasario-kovo mėn. ši brigada įvykdė eilę ūkininkų, daugiausiai seniūnų ir jų pavadootojų nužudymų. Prie nužudytųjų kūnų buvo prisegti rašteliai su užrašu, kad nužudytieji buvo karo lauko teismo prie 3 partizanų brigados buvo nuteisti mirties bausme už bendradarbiavimą su tėvynės priešais ir už banditizmą. Pridėtas parašas ir antspaudas¹. Toliau rašte pateikiamos trumpos žinios apie į 5 partizanų brigados vasario 29 d. kautynes ties Radušiais (Svyrių apskr.) su “didelę komunistų kelių tūkstančių žmonių” Markovo brigada. Taip pat pateikiamos trupmos žinios apie 6 partizanų brigada ir apie kelias kitas, mažai tuo metu LVR štabui žinomas². Pateiktos žinios yra trumpos ir faktai yra iškraipyti, kaip pvz. apie kelių tūkstančių Markovo brigadą. Vėliau tokio žinios galėjo stipriai įtakoti LVR pralaimėjimus susidūrus su AK. Buvo keli bandymai sureguliuoti santykius tarp LVR ir AK, kol dar LVR nebuvo nusiūsta į Vilniaus kraštą. Pagrindiniai LVR reikalavimai AK atžvilgiu buvo tokie: visiškai atitraukti Lenkijos kariuomenės dalinius iš Vilniaus krašto; savanoriškai įjungti lenkų dalinius į lietuviškąjį korpusą vokiškoje vadovybėje³. Lenkams tokie reikalavimai buvo nepriimtini ir absurdiški, nes visų pirmą Vilniaus kraštą jie laikė Lenkijos integralia dalimi ir negalėjo iš jo pasitraukti bei įstoti į vokiečių vadovaujamą LVR. Lenkai pasiūlė LVR sudaryti nepuolimo susitarimus. Jų esmė buvo tokia: sudaryti tarp lenkų ir LVR neagresijos paktą, kad nebūtų liejamas kraujas Rusijos ir Vokietijos interesams; LVR privalo daryti spaudimą lietuvių policijai, saugumui ir administracijai, kad “jie liautųsi vartoje nusikaltėliškus metodus prieš lenkus, gyvenančius nuo amžių šiose srityse”; sudaryti lenkų-lietuvių kontakto komisiją, kurios uždavinys būtų likviduoti bet kokius tarpusavio nesutarimus⁴. LVR tokius pasiūlimus kategoriškai atmetė. Lenkai pažymėjo, kad vengs kovų su LVR ir netrukdytų jos karių judėjimui, tačiau jeigu lietuviai pradės puolimą patys ar kaip nors nuo jų veiksmų nukentės vietos gyventojai, AK pasiruošusi atsakyti į tai kariniais veiksmais.

Bandant ištyrti LVR ir AK santykius nereikia vien akcentuoti to, kad LVR buvo sukurta tik išimtinai kovoti su lenkų kariniu pogrindžiu. Kova su AK įėjo į LVR planus, tačiau kaip matome iš LVR štabo I skyriaus 1944 m. kovo 30 d. direktyvos, LVR tikslas buvo kova su banditizmu visoje Lietuvos teritorijoje, ne vien tik prieš AK⁵.

¹ Ten pat.

² VR vado štabo II skyriaus 1944-03-11 žinių santrauka apie lenkų partizanus Vilniaus krašte iki 1944-03-10 // LCVA, f. R-1234, ap. 1, b. 4, l. 8-9.

³ Vilniaus apygardos partizanų dalinių vado laiškas gen. P. Plechavičiui // LYA, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 126.

⁴ Ten pat.

⁵ VR štabo I skyriaus 1944-03-30 d. direktyva operaciniams veiksams prieš banditus // LCVA, f. R-1234, ap. 1, b. 4, l. 15.

1944 m. balandžio 1 d. pirmieji LVR batalionai įžengė į Vilnių. Kovai su sovietų partizanais ir AK Vilniaus krašte buvo paskirti 7 batalionai. Dar LVR žiniomis 1944 m. pirmoje pusėje Rudaminos-Turgelių-Jašiūnų rajone veikė lenkų partizanų būrys, kurio dydis galėjo siekti 500 kovotojų. Šis būrys karo lauko teismo sprendimu sušaudydavo įvairius vietos pareigūnus ir gyventojus bei rengėsi pulti Jašiūnus¹. 1944 m. vasario 4 d. žinių santraukoje, nurodoma, kad 1944 m. žiemą Vilniaus krašte apie dešimtyje valsčių, lenkų partizanai buvo likvidavę lietuvių policijos punktus ir vietos administracijos įstaigas, o jų pareigūnai patys pasitraukė². Tokioms sąlygoms pataisyti gegužės pradžioje keli batalionai buvo išsiųsti iš Vilniaus ir netrūkus susidūrė su AK. LVR 310 bat. 1944 m. gegužės 1 d. iš Seredžiaus, kur buvo apmokomas, išvyko į Vilniaus aps. 1 kuopa ir bataliono štabas turėjo išsidėstyti Jašiūnų dvare, 2 kp. – Turgeliuose, 3 kp. – Rūdninkuose, 4 kp. – Šalčininkuose. Gegužės 3 d. 1, 2, 3 kp. išsilaipino iš traukinio Jašiūnų geležinkelio stotyje, o 4 kp. išvyko toliau į Šalčininkus³. LVR 310 bn.. 2 kp., vadovaujama kpt. Vytauto Narkevičiaus iš Jašiūnų gegužės 4 d. rytą išžygiavo į Turgelius. Kuopa vyko nepasirengusi, neturėjo jokių aiškių įsakymų ar operatyvinio veiksmų plano. Kuopai apie 13 val. pasiekus Pavlovok., ji buvo užpulta didelio lenkų partizanų būrio: įžengus į kaimą staiga iš visų namų pradėta šaudyti, jauni vyrai, dirbę laukuose, bėgo prie parengtų kulkosvaidžių ir atidengė ugnį. LVR bataliono štabe manyta, kad kaime lenkų partizanų nėra, nes policija nebuvo apie juos pranešusi, todėl kuopa nebuvo pasirengusi kovai⁴. Susirėmus su priešū, kuopa išsiskleidė ir išitraukė į kautynes. Vykstant kautynėms buvo padegtas Pavlovo k., kuriame buvo sutelkta daug kulkosvaidžių⁵. Priešui ėmus supti kuopą, buvo duotas įsakymas trauktis, tačiau atsitraukimas virto netvarkingu bėgimu. 310 bn. 2 kp. apšaudoma pasitraukė į Jašiūnus. Iš kautynių negrižo kpt. V. Narkevičius, 8 kareiviai, o 5 kariai – nesunkiai sužeisti⁶. Kituose šaltiniuose nurodoma, kad žuvo 4 lietuvių kariai, kuopos vadas ir 11 karių dingo be žinios.

Kitaip šis mūšis pateikiamas AK raportuose ir ataskaituose. 3 partizanų brigados vado Gracjano Frugo “Mocarny” gegužės 7 d. raporte nurodoma, jog gegužės 4 d. apie 14 val. 30 min. 160 lietuvių karių būrys įžengė į Pavlovo k., esantį Turgelių apylinkėse. Lietuviai padeginėjo namus ir žudė civilius. Juos užpuolė lenkų partizanai, pakelti pavojaus signalo. Lietuviai tarpe kilo panika ir jie pasitraukė, palikę 4 žuvusiuosius. Į nelaisvę AK kovotojai paėmė dalinio vadą kapitoną ir 3

¹ Ten pat, - l. 7.

² 1944-02-04 raštas // LYA, f. 3377, ap. 58, b. 273, l. 14.

³ 310 bn. j. ltn. Alfonso Žiedo 1944-05-10 pranešimas // LYA, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 115

⁴ Lietuvos Saugumo policijos ir SD vado 1944-05-19 raštas // LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 106, l. 32.

⁵ 310 bn. j. ltn. Alfonso Žiedo 1944-05-10 pranešimas // LYA, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 117.

⁶ Ten pat, l. 115 ap. Kitur nurodoma, kad žuvo 4 lietuvių kariai, kuopos vadas ir 11 karių dingo be žinios: Raštas (be pavadinimo ir be datos) // LYA, f. 3377, ap. 58, b. 273, l. 59.

karius. 3 belaisviai buvo sušaudyti, o vienas paleistas. Pranešime nurodoma, jog lietuvių dalinys neteko 7 nukautųjų, tarp jų ir vado. Lenkų nuostoliai: vienas kovotojas sunkiai sužeistas; žuvo 2 civiliai vyras ir moteris; dar 1 vyras sunkiai sužeistas; sužeistas 1 vaikas; sudeginti 5 ūkiai¹. LVR karių įvykdytas civilių lenkų gyventojų nužudymas Pavlovo k. minimas ir AK Vilniaus apygardos partizanų dalinių vado gegužės 15 d. rašte gen. P. Plechavičiui bei AK parengtoje 1944 m. gegužės mėn. karinės-politinės padėties Vilnius krašte apžvalgoje².

Panašūs duomenys yra apie 308 batalioną, kuris su AK susidūrė prie Graužiškių. 1944 m. gegužės 6 d. AK Vilniaus apygardos ataskaitose už 1944 m. gegužės mėn. rašoma, kad lietuvių kariuomenės 2 kuopos (apie 360 žmonių ir apie 50 vežimų) gegužės 6 d. popiet pajudėjo Graužiškių miestelio link. Kareiviai judėdami per minėtus kaimus sudegino keletą sodybų ir užmušė keletą žmonių (tame tarpe moteris, senius ir vaikus) bei suėmė keliasdešimt žmonių, kuriuos vedė nužudyti pririštus prie vežimų. Tačiau vietiniai AK daliniai netrukus sumušė lietuviškąsias pajėgas³. Adamovščiznoje buvo nužudyti 5 žmonės ir sudegintas visas kaimas, Senkovščiznoje - 4 žmonės ir sudegintos 3 sodybos⁴. LVR karių atsiminimuose niekur neaptikta, kad būtų užsimenama apie taikių žmonių žudynes. Dažniausiai rašoma, kad žigiuojančias LVR pajėgas tiek prie Turgelių, tiek prie Graužiškių užpuolė AK. Mūšyje prie Graužiškių 308 batalionas neteko 20 žmonių, 15 buvo sužeista ir 70 pateko į lenkų nelaisvę⁵. Žuvusiųjų ar patekusiųjų į nelaisvę skaičius yra nurodomas skirtingas skirtinguose veikaluose, tačiau žinoma, kad SKT nuteisė 6 lietuvius mirties bausme⁶. AK ataskaitoje apie mūšį minima, kad į nelaisvę paimta 24 lietuviai⁷. Belaisvius lenkai nuginklavo, nurenė ir vienmarškinius paleido į Ašmeną, Jašiūnus.

Bene svarbiausias ir paskutinis mūšis gegužės 13-14 naktį tarp LVR ir AK įvyko prie Mūrinė Ašmenėlės. Mūšyje dalyvavo didelis skaičius lenkų partizanų (3, 8, 9, 12, 13 brigados) bei pats apygardos štabo vadas A. Kšyžanovskis "Vilkas". Mūšys prasidėjo 23 val. Brigados apsūpo miestelį, kuriame buvo įsitvirtinę LVR daliniai. Kova buvo inirtinga, tačiau po kelių valandų AK pavyko užimti miestelį. Daug LVR karių pasidavė, lenkai paėmė į nelaisvę 170 lietuvių, neteko apie 50 karių ir buvo sužeista apie 60. 9 ir 13 brigados tuo pat metu užpuolė netolėse esančią Tolminovo vietinę, kur taip pat buvo LVR įgula. Pirmasis lenkų puolimas buvo atmuštas, tačiau pakeitė atakos

¹ 3-os partizanų brigados vado "Mocarny" 199-05-07 pranešimas // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 56, l. 26.

² Vilniaus apygardos partizanų dalinių vado 1944-05-15 raštas gen. Plechavičiui // LYA, f. 3377, ap. 58, b. 265, l. 127; Karinės-politinės padėties "Viano" apžvalga // LCVA, f. R-601, ap. 1, b. 52, l. 226. Taip pat apie lietuvių deginamas sodybas ir civilių gyventojų žudymą rašo Wołkonowski J. Okręg Wileński... – s. 241-242.

³ Politinė-karinė padėtis „Viano“ iki 1944 m. gegužės vid. // LCVA, R-601, ap.1, b. 51, l. 227.

⁴ Raportas apie lietuvių įvykdytas civilių gyventojų žudynes Graužiškių, Ašmenos, Alšėnų vls. // LCVA, R-601, ap.1, b. 56, l. 27. ; Kitą nužudytųjų skaičių pateikia Piskutowicz H. Stosunki polsko litewskie... – s. 48. Jo duomenimis Adamovščiznos k. nužudyti 5 žmonės, o Senkovščiznos k. – net 32 ir sudegintos 3 sodybos. Deje skaičius nėra niekur patikrintas.

⁵ Martinionis A. Vietinė rinktinė. – V., 1998, p. 301 (Tomo Vidugirio atsiminimai).

⁶ Bubnys A. Lietuvos vietinės rinktinės susidūrimas su Armija krajova // Armija krajova Lietuvoje... - 2 dalis, p. 95.

⁷ "Jaremos" raportas apie 1944-05-06 įvykius // LCVA, R-601, ap.1, b. 56, l. 30. – Taip pat pateikiama, kad lietuvių 308 batalionas buvo užpultas dėl to, kad degino sodybas ir žudė civilius gyventojus.

kriptį ir užpuolę iš kitos pusės, AK brigados užėmė vietovę ir paėmė į belaisvę 115 lietuvių. Trumpi mūšiai kai kur dar trūko iki paryčių, tačiau AK sugebėjo visiškai perimti vietovės kontrolę¹.

Po šių įvykių LVR parodė nepasiruošusi kontroliuoti rytines Lietuvos dalis ir pradėtas jos likvidavimas. Gen. P. Plechvičius buvo išleidęs kariams įsakymą, kad su vietos gyventojai būtų elgiamasi pagarbiai ir nebūtų jų skriaudžiama², tačiau kaip buvo iš tikrųjų, parodo lenkų ataskaitos bei pačių vokiečių kaltinimai lietuviams dėl nereikalingų lenkų karinių reakcijų sukėlimo blogai elgiantis su vietos gyventojais. Vokiečiams rūpėjo geri santykiai su AK Vilniaus apygarda, nes artėjant rytų frontui buvo bandoma tartis dėl kovos prieš Raudonąją armiją³. LVR savo veiksmais vokiečiams įnešė naujų problemų, nes lenkai galėjo atsisakyti bet kokių derybų su nacistiniais okupantais. Lietuviai buvo vokiečių apkaltinti dėl sąmokslų rengimo ir dėl to, kad neklausė įsakymų⁴. Jau gegužės 15 d. LVR pradėta išformuoti, o 100 jos kareivių buvo sušaudyta Paneriuose.

¹ Mūšio prie Mūrinės Ašmenėlės ataskaita // LCVA, R-601, ap.1, b. 56, l. 37-38; Ten pat, - L. 39. – 6-os brigados vado “Komar” ataskaita apie mūšį; 4 priedas Mūšio prie Mūrinės Ašmenėlės žemėlapis.

² Bubnys A. Lietuvos vietinės rinktinės susidūrimas su Armija krajova // Armija krajova Lietuvoje...- 2 dalis, p. 93.

³ Bubnys A. Lietuvos vietinės rinktinės susidūrimas ... - p. 92.

⁴ Raštikis S. Lietuvo likimo keliais. T. IV. – išleido Baltijos kultūros fondas, 1996, p. 362-365.

IŠVADOS

1. AK Vilniaus apygardos pristatyta darbe struktūra nesikeitė per visą nacistinės okupacijos laikotarpį. Pagrindinį vaidmenį atliko vyr. Vilniaus apygardos komendantas A. Kšyžanovskis “Vilkas”, Informacijos ir propagandos biuras, specialieji karo teismai, diversijų skyrius – Kedyvas. Apygardą buvo tiesiogiai pavaldi AK vyr. komendantui Varšuvoje bei emigracinei Lenkijos vyriausybei Londone.
2. Lenkų požiūris į kitas tautybes buvo griežtas. Lenkai reikalavo iš kitų tautybių pripažinimo, kad Vilniaus kraštas priklauso Lenkijai. Didelį vaidmenį atliko AK Informacijos ir propagandos biuras, kuris spausdindavo atsišaukimus į kitų tautybių gyventojus, propagavo lenkų požiūrį ir Lenkijos politiką.
3. Remiantis archyvine medžiaga galima daryti išvadą, kad AK Vilniaus apygarda per visą nacistinės okupacijos laikotarpį aršiai kovojo su lietuvių policija. Policininkus AK laikė vokiečių kolaborantais, tad priešais ir okupantais. Vilniaus krašte AK surengė dešimtys policijos nuovadų užpuolimų ir nuginklavimų.
4. Remiantis archyvine medžiaga išaiškėjo AK motyvai kovojant su LVR ir LVR motyvai kovojant su AK. AK užpuolė LVR dėl to, kad gavo duomenis apie lietuvių daromas civilių gyventojų žudynes. Tuo tarpu LVR laikė AK priešiška karine jėga, kuri atstovavo kitai valstybei, bet veikė Lietuvoje. AK atmetus siūlymus arba pasitraukti į Lenkiją arba stoti į LVR, LVR kovą.
5. Lietuvių ir lenkų nesutarimų antrojo pasaulinio karo metais priežastis buvo skirtingas požiūris į okupantus. Lietuvių pagrindinis priešas buvo sovietai, todėl į vokiečių okupaciją žiūrėjo kaip į mažesnę blogį. Lenkų pagrindinis priešas buvo nacistinė Vokietija, todėl dirbančius vokiškose įstaigose lietuvius lenkai laikė kolaborantais.
6. Remiantis archyvine medžiaga, skelbtais šaltiniais ir istoriografija nustatytas vokiečių požiūris į Vilniškę AK. Ji buvo laikoma priešiška jėga, jos nariai kalinami ir sušaudomi. 1944 m. pr. matant, kad rytų fronte pralaimima, vokiečiai bandė pasinaudoti Vilniškės AK kariniu potencialu kovoje su sovietų partizanais.
7. AK Vilniaus apygardos ryšiai su nacių okupacine valdžia prasidėjo 1943 m. pab. kai vokiečiai pakvietė AK atstovus deryboms dėl kovos su sovietų partizanais. Įvyko keli susitikimai, po kurių AK Vilniaus apygardos vadovybė atsisakė toliau bendradarbiauti su vokiečiais.
8. Remiantis archyvine medžiaga, skelbtais šaltiniais ir istoriografija nustatytas AK Vilniaus apygardos požiūris į sovietų partizanus. Požiūris stipriai buvo įtakojamas Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone, kuri per visą nacistinės okupacijos laikotarpį nepaskelbė

karo SSRS. Sovietų partizanai nebuvo laikomi priešais, tačiau buvo baudžiami už plėšikavimus, siautėjimus ir gyventojų žudymą; buvo keliami bandymai susitarti dėl bendros kovos prieš vokiečius. Lenkijo ir SSRS diplomatiniai santykiai stipriai įtakojo Vilniškės AK ir sovietų partizanų santykius. Po diplomatinių santykių nutraukimo, sovietų partizanai pradėjo Vilniškės AK likvidavimą. Tačiau ir tada AK kovojo tik gynybos sumetimais.

Darbo tikslas: išsamiai pateikti AK Vilniaus apygardos veiklą nacistinės okupacijos metais naudojantis Lietuvos archyvine medžiaga buvo pasiektas. Visi uždaviniai buvo įgyvendinti. Tikslui įgyvendinti buvo panauduota mažai žinoma ir visai nenauduota archyvinė medžiaga (pvz., agentūtinė byla “Nepogleglost”). Lietuvių istoriografijoje AK Vilniaus apygardos veikla yra mažai nagrinėta ir daugelis darbe pristatytų aspektų reikalauja išsamių tyrimų. Lietuvos archyvuose yra pakankamai medžiagos rimtiems ir išsamiems tyrimams, kurie papildytų kolegų iš Lenkijos atliktus tyrimus apie AK Vilniaus apygardą.

SANTRUMPOS

1. AK – “Armija krajova”
2. BSSR arba Baltarusijo SSR – Baltarusijos sovietinė socialistinė respublika
3. GKS (lenk. Związek Walki Zbrojnej) – Ginkluotos kovos sąjunga
4. IPB (lenk. Biuro Informacji i Propagandy) – Informacijos ir propagandos biuras
5. LPT (lenk. Służba Zwycięstwu Polski) – Lenkijos pergalės tarnyba
6. LSSR – Lietuvos sovietinė socialistinė respublika
7. LVR – Lietuvos vietinė rinktinė
8. NKVD (rus. Народный комиссариат внутренних дел) - Vidaus reikalų liaudies komisariatas
9. SKT (lenk. Wojskowy Sąd Specjalny) – Specialusis karo teismas
10. SSRS (rus. Союз Советских Социалистических Республик) – Sovietinių socialistinių respublikų sąjunga (Sovietų sąjunga)

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ARCHYVINIAI ŠALTINIAI

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA):

f. R – 601 – Armijos krajobos fondas

f. R - 1399 – Lietuvos generalinės srities saugumo policijos ir SD vadas. Kaunas, 1941 - 1944.

Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA):

f. K– 30 - LSSR NKVD - NKGB - MGB - MVD - KGB operatyvinės įskaitos bylos, 1926-1991 m.;

f. K – 1 - LSSR Valstybės saugumo komitetas (KGB), 1940 - 1941 m., 1944 - 1990 m.:

ap. 10 – - LSSR NKVD - NKGB - MGB KGB sekretoriatas, 1940 - 1991 m.

ap. 58 - baudžiamosios bylos 1920 - 1992 m.;

f. 3377 –

ap. 58 –

Lietuvos mokslų akademijos rankraščių skyrius (LMA RS):

f. 159, b. 79 – LSSR respublikinės komisijos vokiečių piktadarybėms tirti aktai.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

Istoriografija

1. Armija krajoba Lietuvoje. 1 dalis. – V.-K., 1995.
2. Armija krajoba Lietuvoje. 2 dalis. – V.-K., 1999.
3. Armia Krajowa na północno – wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1942 - 1945 – W., 1997.
4. Bubnys A. Lenkų pogrindis Lietuvoje 1939-1940 metais. – K., 1994.
5. Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva (1941-1944). – V., 1998.
6. Fikus D. Pseudonim “Łupaszka”. – Paris, 1989.
7. Gondek L. Polska karząca 1939 – 1945. – Warszawa, 1988.
8. Kai kurie istorinės tiesos faktai. Armija krajoba. – V., 1993.
9. Korab-Żebryk R. Operacja Wileńska AK. – W., 1988.
10. Ney-Krwawicz M. Armia Krajowa. – W., 1993.
11. Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai 1939 – 1956. – V., 2004.

12. Roman W. K. Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Lista aresztowanych. – Toruń, 2002.
13. Tarka K. Jeden z wyklętych. Generał Aleksander Krzyżanowski „Wilk”. – W., 2000
14. Tomaszewski L. Kronika Wileńska 1939 – 1941. – W., 1994.
15. Tomkiewicz M. Zbrodnia w Ponarach. – W., 2008.
16. Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje. - Vilnius, 2005.
17. Wołkonowski J. Okręg Wileński ZWZ-AK w latach 1939-1945. – W., 1996.
18. Абаринов В. катынский лабиринт: <http://katyn.codis.ru/abarinov.htm>

Dokumentų rinkiniai ir skelbti dokumentai

1. 1944-07-08. Biuletyn nadzwyczajny nr. 2 // Wiano, 1997, nr. 4/89
2. Armia Krajowa na Nowogródzczyźnie i Wileńszczyźnie (1942-1944) w świetle dokumentów sowieckich. – W., 1997.
3. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. I-VI. – Londyn, 1973-1989.

Atsiminimai

1. Gajczewski J. Wspomnienia wojenne z Jaszun // Pamiętnik Okręgu Wileńskiego AK, nr. 13, 2000.
2. Kucharski K. Konspiracyjny ruch niepodległościowy w Wilnie w okresie od września 1939 r. do 25 maja 1941 r. – Bydgoszcz, 1994.
3. Masinės žudynės Lietuvoje (1941-1944). 1 dalis. – V., 1965.
4. Martinionis A. Vietinė rinktinė. – V., 1998.
5. Raštikis S. Lietuvo likimo kelias. T. IV. – išleido Baltijos kultūros fondas, 1996.

Straipsniai

1. Bubnys A. Vilniaus žydų žudynės ir Vilniaus getas (1941-1944) // Genocidas ir rezistencija, 2003, nr. 2.
2. Niwiński P. Garnizon w operacji „Ostra Brama” // Wileński Przekaz, 1993, nr. 1.
3. Tomaszewski L. Rozmowy wileńskiej AK z Niemcami, Litwinami, Białorusinami i partyzantką sowiecką // Wileński Przekaz, 1992, nr. 1.

Internetiniai ištekliai: http://www.ak-wilno.witnet.gda.pl/?id=od_autora

1 PRIEDAS

"Armijos krajos" teritorinis suskirstymas 1944 metais

2 PRIEDAS

Karo komendanto potvarkis dėl laikinosios teisinės padėties sureguliuavimo Vilniaus karinėje apygardoje LCVA R-601, ap. 1, b. 6, L. 1-2. – data nenurodyta

Iki to laiko, kai Lenkijos įstatymų leidžiamoji valdžia visoje Lenkijos valstybės teritorijoje įves vienodą teisinę padėtį tam, kad būtų užtikrinta tvarka ir saugumas bei pašalintas okupantų beteisiškumas, skelbiu:

str. 1.

Visi įstatymai, įsakai, potvarkiai, įsakymai ir nutarimai, kuriuos paskelbė okupacinės sovietų, lietuvių ir vokiečių valdžios Lenkijos žemėse, kurios įeina į man pavaldžią Vilniaus apygardą, netenka galios nuo šito įsako paskelbimo, jeigu šis įsakas kitaip neskelbia.

str. 2.

Nuo šito įsako paskelbimo dienos man pavaldžioje apygardoje galioja įstatymai, įsakai ir kitos teisės nuostatos, kuriuos paskelbė lenkų valdžia 1939 m. rugpjūčio 31 d. su pakeitimais, kuriuos įveda šis įsakas bei 1939 rugsėjo 1 d. Lenkijos prezidento įsakas dėl karo padėties.

str.3.

- a) Bet kokie teisės aktai, kurie remiasi teisės nuostatomis, išleisti bet kurios okupantų valdžios ir nukreipti prieš Lenkiją, jos piliečius, Lenkijos valstybės išdą, savivaldybes, juridinius asmenis ir lenkų tautybes asmenis - negalioja.
- b) Kokiais būdais ir tvarka bus panaikintos sukeltos tokių teisės aktų pasekmės bus apibrėžtos poįstatyminiais įsakais po šio įsako paskelbimo, kurie bus paskelbti tikrosios valdžios.

str.4.

- a) Asmenys, kurie 1939 m. rugpjūčio 31 d. turėjo Lenkijos pilietybę bei jų vaikai, yra Lenkijos respublikos piliečiais, net jeigu okupacijos metu gavo vieno iš okupuojančių šalių pilietybę.
- b) Lenkijos pilietybę gali būti atimta tik vadovaujantis teisėtu teismo sprendimu dėl nusikalstamos veikos prieš Lenkijos valstybę, lenkų tautą, Lenkijos karines pajėgas ir Lenkijos piliečius arba vienos iš priešiškos valstybės naudai.

str.5.

- a) Atsiradusias dėl žemės turto, nekilnojamo miestų turto bei prekybos ir pramonės įmonių problemas galutinai nustatys įstatymas.
- b) Visuomenei pageidaujant įstaiga gali gražinti nacionalizuotą objektą jo savininkui arba paveldėtojams. Kaip tai sprendžiama ir kokias teises turi savininkas nustatys atitinkamos nuostatos..
- c) Privačiam prekybiniam, pramoniniam ir ūkiniam verslui suteikiama teisinė globa.

str.6.

Kol lenkų įstatymus leidžiančioji valdžia sutvarkys teisę santuokos srityje bei apibrėž metrikacijos vedimą, žmonėms paliekama teisė laisvai tuoktis ir skirtis, pagal galiojančias prieš šio potvarkio paskelbimą okupantų paskelbtas nuostatas, arba susituokti pagal religines normas, nuo santuokos per 7 dienas pranešti apie tai atitinkamoms metrikacijos įstaigoms.

Kiekvienas gimimo ir mirties atvejis, nepriklausomai nuo krikšto formos ir laidojimo turi būti praneštas metrikacijos įstaigai per nustatytą bendros administracijos laikotarpį.

str.7.

Kol bus suorganizuota visuotinė ir karinė teismų sistema visus nusikaltimus, kuriuos įvykdė civiliai ir kariniai asmenys tirs Specialieji teismai.

Jų veiklos ribas apibrėž specialus potvarkis.

str.8.

Kol bus sukurta valstybinė policija, jos tardymo ir nusikaltimų aiškinimo pareigas bei tvarkos palaikymą atliks karinė žandarmerija ir vietinė milicija.

Šių tvarkos organų teisės ir veiklos ribos bus apibrėžtos specialiu nutarimu.

str.9.

Lokalių savyvaldos organų organizavimas priklauso administracinei valdžiai (Vyriausybės delegatas).

str.10.

Vilniaus karinės apygardos ribose įvedama karo padėtis. Lenkijos respublikos prezidento 1939-09-01 įstatymas apie karinės padėties įvedimą pradeda galioti su šio potvarkio paskelbimo diena.

str.11.

Kol bus įvesti lenkiški pinigai, teisėtomis mokėjimo priemonėmis yra Vokietijos markė ir Rusijos rublis. Markės vertė lygi 10 rublių. Markės ir rublio santykį Lenkijos zlotui nustatys specialus potvarkis.

str.12.

Mokėsčiai ir visuomeninės pašalpos, galiojantys remiantis okupantų nuostatomis iki šio potvarkio paskelbimo nenustoja galioti kol kitaip nenurodys specialus potvarkis.

Mokėsčiai ir pašalpos priklausančios iki šiol savyvaldybėms mokami savivaldybės kasoms, kiti mokesčiai ir pašalpos mokami Valstybinėms kasoms iš kur pajamos keliauja į Valstybinį išdą.

str.13.

Valstybinė kalba teismuose ir krašto įstaigose ir savyvaldybėse yra lenkų kalba.

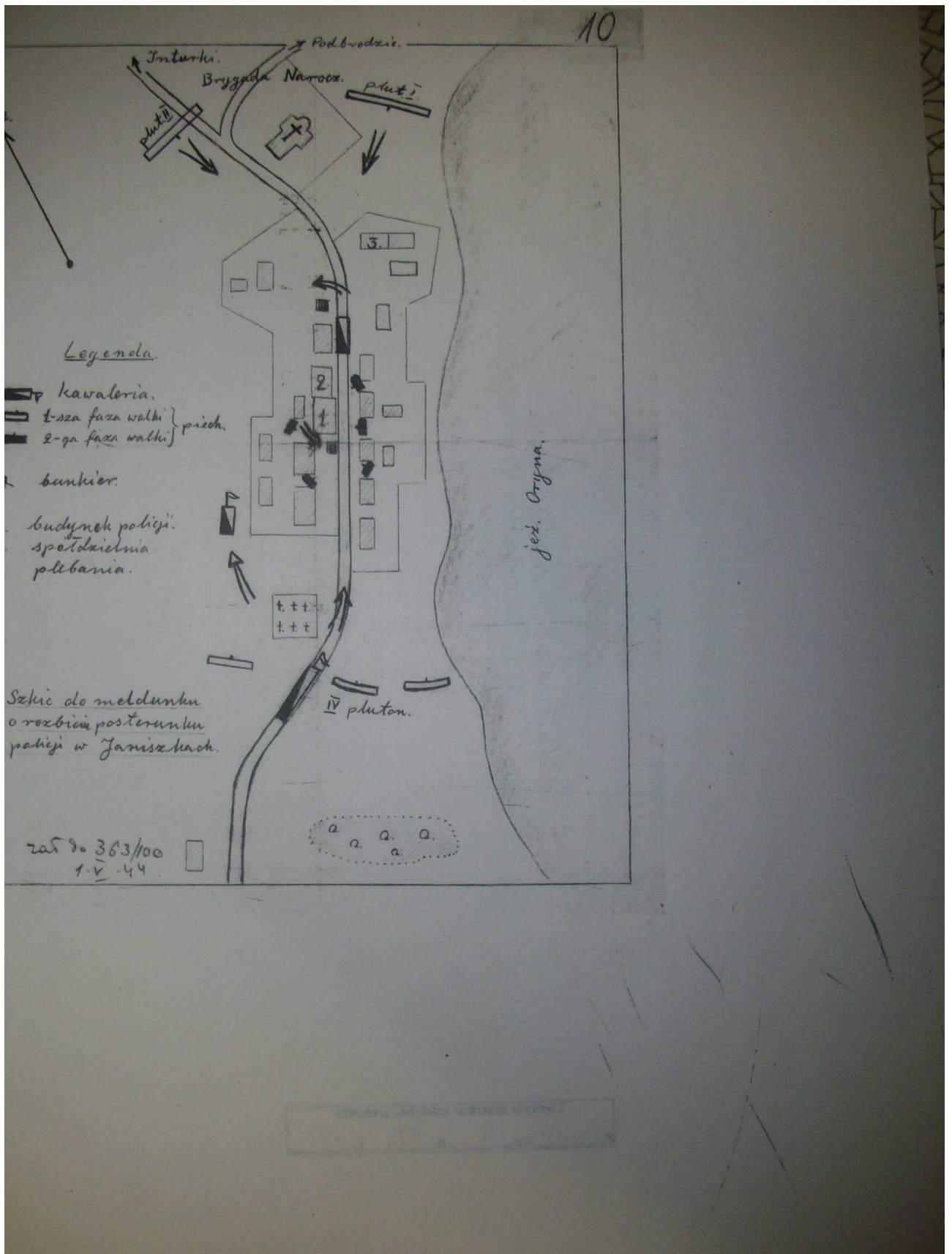
str.14

Šis nutarimas pradeda galioti su juo paskelbimu.

Komendantas

Vilniaus karinė apygarda.

3 PRIEDAS
Joniškio mūšio žemėlapis

5 PRIEDAS

Lietuvių ir lenkų santykių sureguliojimas po karo

Dokumentą išleido IPB:

Buvo svarstomi trys Lietuvos klausimo sureguliojimo variantai:

1. Lietuvos Respublikos atkūrimas;
2. Naujosios Lietuvos valstybės, susietos federaciniais ryšiais su Lenkija, sukūrimas;
3. Lietuvos įtraukimas į Lenkijos valstybės sudėtį, paliekant etnografinę Lietuvai tautinę autonomiją. Autoriai pasisako už antrąjį variantą. Pagal jį, Lietuvą reikia okupuoti, o po to vykdyti tokią politiką:
 - a. okupavus Lietuvą sukurti civilinę administraciją, kuri būtų tiesiogiai pavaldi Lenkijos ministrų tarybos prezidiumui;
 - b. civilinei administracijai turėtų vadovauti energingas ir ryžtingas Lenkijos politikas, išmanantis lietuvių ir lenkų santykius;
 - c. civilinė administracija Lietuvoje lietuviams ir lenkams turėtų užtikrinti lygias politines ir kalbines teises, abi tautybes įsileisti į krašto valdymą ir auklėti sambūvio bei demokratijos dvasia;
 - d. visi lietuviai, dėl kurių kaltės pablogėjo lenkų ir lietuvių santykiai, negali dalyvauti krašto valdyme, o padariusieji nusikaltimus lenkams turi būti tinkamai nubausti.

Tekstas paimtas iš: Bubnys A. Armijos krajobos Vilniaus apygardos Informacijos ir propagandos biuras // Armija krajoba Lietuvoje. T. II. – V.-K., 1999, p. 13.

ARMIA KRAJOWA'S VILNIUS AREA DURING THE NAZI OCCUPATION

Summary

Armia Krajowa's (AK) Vilnius area was subordinated to Polish Government in exile in London and to AK Armed Forces Staff in Warsaw. It's main aim was to recover Poland in borders of 1939. AK used a tactic of partisan war: organizing diversions, sabotages, dis-information and organisation of work in occupant's institutions. This work presents structure and it's objects of AK's Vilnius area, with the help of archive resources to present and make out problem of relations between AK and Lithuanians, Soviets and Germans. Vilnius area's specific situation was that during the Nazi occupation Lithuanians, Soviets as well as Poles considered this region as part of their states. That is why national problems on this territory were very important. AK realized that and with a help of it's propaganda apparatus tried to attract local national minorities to AK side. Polish and German relations were hard. Members of polish armed resistance movement had been imprisoned, others were killed. In early 1944 German side tried to involve AK to common war with soviet partisans, but AK refused.

More complicated relations were between Lithuanians and AK. Lithuanians didn't consider Nazi Germany as bad as Soviet Union, and a lot of them were working in German institutions, especially in police. They were considered by AK as collaborators and occupants, so AK fought with them. Probably the worst case that could happen took place in Glitiškės and Dubingiai. In Glitiškės lithuanian policemen shot 38 civic polish people. AK organised a revenge action on lithuanian civic people in Dubingiai, they shot 27 people. Another example of bad relations are relations between AK and Lithuanian Territorial Defense Force (LTDF). In few battles LTDF was destroyed by AK. Both sides arranged few meetings to make relations better, but every meeting finished with no result. Both sides saw Vilnius area as the part of their future republics.

Another military strong side, which was fighting in Vilnius area were soviet partisans. They presented USSR. During WWII Poland never had proclaimed war to USSR. In this case AK's Vilnius area's polish partisans were objected not to fight with soviet partisans. However, practically they were fighting, AK units usually were punishing soviet partisans for their crimes made on local people. In april 1943 USSR broke off diplomatic relations with Poland. From that moment soviet partisans had hand free to destroy AK and their were doing that. Although, both sides tried to unied to fight with Germans, but Soviets didn't want to agree with polish conditions, and polish sides didn't want to agree with Soviet position (to enter into Soviet partisan movement).

German occupation finishes with the AK fight to conquer Vilnius (1944 – 07 – 06) from Germans, but all polish efforts were unavailing. Soviet army actually conquered the city. Soon soviets started arresting AK leaders and soldiers.